Юлия Обретенова

Емил Манов

Литературни анкети

Български писател

ИЗЛЕЗЛИ КНИГИ ОТ ПОРЕДИЦАТА «ЛИТЕРАТУРНИ АНКЕТИ»

Иван Сарандев. Емилиян Станев. С., БАН 1977.

Михаил Тошков. Ламар. С., БАН. 1977.

Катя Янева. Александър Геров. С., БАН 1978.

Катя Бъклова. Андрей Гуляшки. С., БАН. 1978.

Стефан Коларов. Георги Караславов. С., БП. 1978.

Весела Янева. Добри Жотев. С., БАН, 1980.

Лилия Димитрова. Чудомир. С., БАН, 1980.

Стефан Коларов. Младен Исаев. С., БП. 1980.

Вера Балабанова. Теодор Траянов. С., НИ. 1980.

Румяна Дамянова. Илия Волен. С., БП. 1981.

Йорданка Стефанова. Вичо Иванов. С., БАН. 1981.

Бистра Ганчева. Калина Малина. С., БАН. 1982.

Тодор Янчев. Иван Мартинов. С., БАН. 1982.

Людмила Григорова. Крум Григоров. С., БП. 1982.

Драган Ничев. Генчо Стоев. С., НИ. 1983.

Благой Димитров. Давид Овадия. С., НИ, 1983.

Константин Младенов. Петър Славински. С., НИ, 1984.

Ваня Георгиева. Камен Калчев. С., БП, 1984.

Камен Васевски. Марий Ягодов. С., БП, 1985.

Петър Тонков. Иван Мирчев. С., БАН. 1985.

Драган Ничев. Ефрем Каранфилов. С., НИ. 1985.

Емил Манов

По институтската библиотека
от авторката
17 II 86 г.

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
ИНСТИТУТ ЗА ЛИТЕРАТУРА

Юлия Обретенова

Емил Манов

София • 1985
БЪЛГАРСКИ ПИСАТЕЛ

© Юлия Обретенова, 1985
c/o Jusautor, Sofia

ПРЕДГОВОР

Беше краят на 1977 г. От поредицата „Литературни анкети“ бяха излезли само две книги — анкетата с Емилиян Станев, направена от Ив. Сарандев, и с Ламар от М. Тошков. Други две бяха под печат. Проблемната група към Института за литература още беше в началото на своето начинание — учеше се от собствените си грешки, попълваше празнини, но вече набираше сили и растеше.

„Моят“ автор, с когото предстоеше да правя анкета, беше Емил Манов. Не го познавах лично. Бях чела негови произведения и интересът ми към техния автор беше оправдан. Имах и изградени предварителни представи за личността на писателя. Не вярвах да има разминаване между човек и творец, макар това доста често да се случва.

Именно затова още по-голямо беше неудобството ми, когато на 2 ноември 1977 г. пристигнах в Бояна, във вилата на писателя, за да се запозная лично с човека, когото вече познавах и затова уважавах, макар и задочно. Бях заредена със знания за „живота и творчеството му“, с куп по-късно оказали се ненужни въпроси и с един огромен магнетофон, който трябваше да документира моя „разпит“.

На външната врата пръв ме посрещна Мечо. И понеже се споменава в анкетата, а в справочната част няма отделна бележка за него, налага ми се с две думи да обясня кой е той. Мечо е най-добродушното куче, което съм виждала. Едва ли става за пазач, но напълно потвърждава мнението, че кучето е най-добрият приятел на човека. Ласкаво, весело, игриво и ... отчаяно, когато се налага да го пренебрегнат и да си гледат тяхната човешка работа...

И така — пръв ме посрещна Мечо, а след него се показа и самият стопанин. Висок, сух, с остро изрязани черти на лицето, сякаш издялано от камък. Но и с една приветлива усмивка, която веднага окуражава. И, разбира се — с неизменната цигара в ръка.

Така започнаха нашите разговори. Не липсваха и трудности. Налагаше се да преодолявам присъщата на Емил Манов енергичност и припряност. Още в самото начало ме попита дали два разговора ще са достатъчни... Проведохме десет — от 2. XI. 77 г. до 12. IV. 78 г.

Трябваше да се преборя и с пословичната му скромност (нещо, с което не успях да се справя до края), която пречеше на общата ни работа. Да говори за себе си за Емил Манов беше равносилно на себеизтъкване. Често питаше: „Това сега важно ли е? Интересно ли е? Кому е нужно да знае?“ А за мен и за анкетата всичко беше и важно, и интересно, и нужно.

Сблъсках се и с недоверието, което проявяваха по това време почти всички писатели към литературното анкетиране (знаех това от разказите на колегите). По-късно нещата се промениха... Излязоха и редица спомени на писатели, инспирирани тъкмо от анкетите. Емил Манов издаде своята книга „Старите млади години“, която по това време беше вече започнал да пише (появила се беше една част от „Берковските силуети“ в сп. „Пламък“). Именно тези наши разговори го караха да си припомня минали далечни случки от неговото детство, от ученическите и студентските си години. Често ми казваше, че това, върху което разговаряме в момента, му е много полезно, за да зазърши своята книга. Книгата излезе, изпреварвайки с няколко години анкетата.

Междувременно се случиха много неща. Сред тях — и най-лошото... И ето сега, когато анкетата с Емил Манов заема своето място в поредицата, някому тя може да се стори непълна. Уви, допълненията са невъзможни...

Но едно според мен е сигурно — анкетата „отразява“ личността и твореца Емил Манов такъв, какъвто беше тогава — в края на 1977 г. С неговите мисли, интереси и вълнения именно в този момент. Усеща се чудесният разказвач, въпреки че самият той отричаше това. Мисълта му беше ясна и логична. Говореше без недомлъвки и излишни криволичения. Не може да се каже, че беше човек на точния факт. И това не бе негов недостатък, а начин на мислене, на отношение към света. Не случайно публицистиката заема с в о е място в неговото творчество. Интересуваше го преди всичко явлението, корените на едно или друго събитие, на един или друг човешки характер. Склонността му да обобщава взе превес и в нашите разговори. Той отговаряше не какво се е случило с него тогава и тогава, а как е видял поколението на родителите си или как пре-

ценява своето, не какво точно е написал тогава и тогава, а какво мисли за съвремието и младежта, за мемоаристиката и фантастиката, за творчеството и езика. (Това наложи отпадането на редица конкретни въпроси и организиране на анкетата на тематични „блокове".) Бе строг и суров в оценките си. Но това е суровостта на загрижения за бъдещето човек. Готов бе да съди и дори да поучава. Не отстрани, а заради пълноценното си участие във времето. Отговаряше не с „аз", а с „ние". Но това не бе прикриване зад гърба на поколението, а съпричастност към това поколение. Готов бе да понесе и отговорността за неговите грешки, и радостта за сполуките му. Това се доказва от целия труден, но праволинеен, в добрия смисъл на думата, живот на комуниста Емил Манов.

Писателят Емил Манов опита перото си в много жанрове на литературното творчество — от „реалистичния" роман (както той се изразяваше) до фантастиката. Но и в творчеството си не умееше да бъде излишно многословен. Не умееше да приспива гузни съвести с дълбокомислени размишления за сложността на живота. Острата му, логична мисъл го „вртеше" всъщност около една тема — парливите проблеми на съвремието, неизследваните пластове на човешката същност, причините за моралното оеснафяване, за затварянето в собствената черупка, за нежеланието да се бориш вече...

Кръгът от въпроси, образуващи неговата тема, са винаги подсказани от действителността. Тази действителност именно поради неговата биография и емоционалната му нагласа бе видяна през очите на публициста. И, струва ми се, тъкмо в публицистичните изяви на мислителя Манов можем да открием най-ценните страни на неговата проза — принципност и категоричност на изказа, на преценките за настоящето от позициите на борeца гражданин. Емил Манов в пълна степен имаше право на такива преценки...

Накрая ми се иска да завърша с цитат от стихотворението на Александър Вутимски, което той посвещава през тридесет и шеста година на своя приятел Емил Манов:

Ах, мой приятелю,
как искам като теб да бъда,
как искам като теб да бъдат всички хора.
Та над света по-скоро
да пламне тъй жадувания
и тъй дългоочакван, светъл час!

Първа част

— Нека започнем от самото начало — с рода. Другарю Манов[1], вашият род води корена си от Берковица, нали?

— Наистина родът ми е от Берковица — дядо, баба, прадедите също... Но аз самият съм роден в София на 29 юли 1918 г. в прочутия някога квартал Дразмахала.

— Индустриалният квартал на София?

— Близо до Индустриалния квартал. Всъщност моята махала и сега така си се нарича — Дразмахала. Загражда се от бул. „Г. Димитров“, бул. „Сливница“, ул. „Козлодуй“, или „Гробарска“, както я наричаха някога, и от южната железопътна линия.

— Интересували ли сте се откъде идва това — „Дразмахала“?

— И досега не ми е ясно. А неведнъж съм питал и по-стари хора, и кореняци махаленци. Възможно е това „драз“ да иде от „дразнене“, т. е. „закачане“, „предизвикване“. Това беше квартал работнически, дребночиновнически, полуеснафски; но, общо взето, квартал, в който растяха доста буйни младежи, включително и хулигани. Впрочем в нашия квартал тогава имаше много по-малко хулигани, отколкото сега на ул. „Раковски“, дето живея.

— В центъра на София?

— Да, в центъра, до площад „Славейков“. Този характер на квартала определяше и неговия политически облик. Той се смяташе от властта за един „неблагонадежден“ квартал, дето при избори правителствените кандидати не можеха да разчитат на успех. В началото на 30-те години, когато станаха изборите за Народно събрание и общински съвети, там печелеше Трудовият блок[2]. След туй, към края на 30-те години, когато „демокрацията се възобнови“ след диктатурата от 19 май 1934 г., спечели един кандидат на Работническата партия — Димитър Захариев, железничар. Такъв беше този квартал. Смесица от градско и селско население, бедняшко, работни-

ческо — голяма част от неговите жители бяха дошли от околните села.

— Търсили са работа?

— Именно. Но някои от селските пришълци си имаха имоти в селата, а тук си бяха направили къщи, които даваха под наем. Къщите бяха по на два-три етажа. Ние живяхме в една такава къща, в таванска квартира, двайсетина години. Хазяите ни бяха от село Кремиковци, което тогава си беше още нормално село, незасегнато от голямата индустрия. Хазяинът — един твърде разумен човек, ляв земеделец — много добре се разбираше с баща ми.

Детството ми всъщност мина, ако може така да се каже, между този квартал и Берковица. Всичките си летни ваканции прекарвах в Берковица. А една година почти цялата изкарах там. С една дума, еднакво живеех и с живота на Дразмахала, и с този на балканския градец, който от малък обикнах.

— Все пак какъв сте повече — берковчанин или дразмахаленец? Кое от двете места ви е по-близко?

— Разбира се, че Дразмахала. Животът ми до двадесет и две години премина там. Но Берковица пък е свързана повече с началното ми детство, с младините, с по-запаметяващи се събития, истории, отношения. В паметта ми са се съхранили по-ясно някои неща, чути-видени тъкмо в Берковица.

— Някои от първите си впечатления, свързани с Берковица, сте предали в „Берковски силуети“[3].

— Да.

— Берковица е доста стар град. В една енциклопедична справка се споменава, че през 1491 г. Берковица вече е съществувала, но като Беркофча. Знаете ли нещо по-подробно за нейната история?

— Берковица действително е старо градче. Но аз историята му не знам. Съществува една легенда, че е основана от някой си Берко Циганина. Дали е бил циганин, или така са му казвали, не е известно, но факт е, че и сега край Берковица има една солидна махала на уседнали цигани. Нещо подобно на сливенските, само че нашите са съвършено отделени от града. Сега махалата има много приличен вид, изпонастроили са си нови къщи. Та възможно е този Берко действително да е бил циганин.

— Какви спомени ви е оставила Берковица като град? Харесвате ли я сега?

— В горната си част, тази към Ашиклар — една много красива балканска местност с кестенови гори и ливади, — както

и към Беговица, се е запазила и сега. Но когато отида и видя някои по-сериозни промени — макар че там не прекалиха в това отношение, — някои от тези нови типови сгради, се дразня, не са ми приятни. Разбира се, не може съвременният живот да не нахлуе и там. Но този градец си имаше свой стил, стил на подбалканско градче, с турските калдъръми и барички по улиците, имаше си една атмосфера — със зеленината си, с малките къщи под величествения Берковски балкан. Балканът там е по-величествен и красив, отколкото Средна Стара планина.

— Сигурно и вашата къща е била част от тази панорама?

— Най-ранните ми спомени, не мога да кажа точно откога датират, но навярно откъм 1924 г., са именно спомените за дядовата къщурка. Интересно е, че първите наши квартири тука, в София, в Дразмахала, не си ги спомням. Знам къде са били, майка ми и баща ми са ми ги показвали. Но преки спомени от тях нямам. А къщата на дядо и баба помня, каквато беше по онова време — с дървените турски решетки на прозорците, със старите керемиди, с градинката и малинака. Тя е била купена от един турчин. Твърди се, че това е била и първата квартира на Иван Вазов[4], когато дошъл в Берковица като „съдия". Сега улицата там така се и казва — „Иван Вазов".

— Къщата в Берковица още ли съществува?

— Още не е съборена. Та първите ми спомени са свързани именно с тази къща, с летните вечери, с настроението на... как да се изразя... на дошлите от София, които с голямо удоволствие се потапят в атмосферата на старата дядова къща. Спомням си и вечерните разговори, споровете между майка ми, която беше теснячка, и по-голямата ѝ сестра, която и досега си е набожна. Останали са ми тия спомени повече като една атмосфера, много своеобразна и лирична.

— И все пак не е възможно да не са се запазили в паметта ви някои конкретни случки, разговори?

— Първите събития и разговори, с които съм заживял тогава, бяха свързани със Септемврийското въстание, с онези три дни, през които градът е бил Комуна[5] със знаме върху околийското управление и пощата, за това как са обстрелвали Берковица царските войски, кой е бил убит, кой е емигрирал. Целият наш род беше участвувал и бе засегнат от въстанието. Имахме двама емигранти, единият от които беше брат на майка ми, моят вуйчо[6]. Той побягнал от Берковица в последния момент. Мислел да остане, но минала групата на Димитров и Коларов и го намерили в пощенската станция — бил там телеграфист. Димитров му рекъл: „Ти, момче, какво правиш

тук?“ Не знам какъв е бил отговорът, но Димитров му наредил: „Тръгвай с нас.“ Вуйчо ми бил комсомолец, предавал във Фердинанд и Враца новините за хода на въстанието. Та с тази група през Белоградчишкия балкан се прехвърлил в Сърбия... Баба често си поплакваше за него и все ме караше да ѝ пея една македонска песен за комити, която започваше така: „А бре, Кольо, мамин Кольо, мамина комито, не находи ли се, Кольо, по Пирѝн планѝна?“ Вуйчо ми се казваше Кольо — това беше главната връзка с песента. Аз ѝ пеех, а тя си поплакваше.

— В „Берковски силуети“ сте описали и един друг случай пак от тези години...

— Да. Най-силното ми впечатление, по-скоро най-тежкият спомен от детството ми, беше убийството на Замфир Попов[7] и неговия другар, не си спомням вече името му, но ми се струва, че беше войник, избягал от казармите, който го придружавал. Това беше вече след Септемврийското въстание — двадесет и пета година трябва да беше. Лесно може да се провери — в Берковица има паметник. Двамата бяха проснати на берковския площад, до стария турски шадраван, тогава имаше шадраван между околийското управление и читалището. Двама мъже в разцвета на силите си, мъртви, захвърлени на площада... Друг един мой ранен спомен е свързан с априлските събития през 1925 г. Това беше вече тук, в София, в деня, когато стана атентатът в църквата „Св. Неделя“[8]. Ние, момчетиите, играехме на стражари и апаши. Имаше такава игра — едните бягат и се крият, а другите ги търсят. Играехме на ул. „Гробарска“, сега „Козлодуй“, до ул. „Дунав“. На „Гробарска“, от лявата ѝ страна, имаше складове за дърва и въглища на открито — много удобни за тази игра. Както си играехме, аз пресякох улицата, без да погледна, че отгоре идва конна жандармерия — цялата полиция беше вдигната на крак. Спънах се по средата на платното и един кон буквално ме прескочи. Нищо не разбрах, чух само женски писък. Около мен се събраха хора, съседи ме взеха на ръце и ме отнесоха вкъщи при майка ми. Едва тогава се изплаших. Майка ми обаче беше хладнокръвен човек. Първо отпрати насъбралите се и едва тогава започна да ме успокоява.

— В спомените си за Берковица пишете много за баба си и дядо си. Какви хора бяха те?

— Баба ми, баба Иванка,беше една мъничка женица, но с характер. Командуваше целия дом. Имаше син и три дъщери. Всъщност имала е двама синове, но единият много рано уми-

ра. Дядо пък, дядо Юрдан, беше благ човек, с едно много добро чувство за хумор и с един разказвачески дар, какъвто, уви, наша милост няма... Той разказваше бавно, малко позамислено, но много сладкодумно, с оня богат, хубав речник на народа от този край — така че и сега не ми е трудно да възпроизведа някои от неговите приказки... Ние с него много се обичахме. Впрочем него всички го обичаха. Баба също обичахме, но тя беше човекът, който командува, а човек, който командува и подчинява на волята си другите, е винаги малко чужд, стои по-настрана.

— Казахте, че с дядо си сте били по-близък. В какво се изразяваше тази ваша близост?

— Дядо тогава беше към шейсетте, може и по-малко да е имал, но на мен ми се струваше много стар. Спяхме с него в задното дворче на къщата, на открито, през летните месеци. Часовете преди заспиване ми бяха най-приятни, защото дядо ми разказваше приказки. Много от тях са известни народни приказки, но интересното беше, че той ги интерпретираше по своему. Веднъж ги разкаже така, друг път — иначе. Разбира се, приказките винаги си приличаха, но онова, което представляваше съдържанието им или поуката им, все търпеше някаква промяна. Може би защото, докато разказваше, дядо вмъкваше по някоя случка, по някое събитие съвсем актюелно, даваше примери и сравнения, свързани с бита, с живота на градеца или живота на семейството. Така че тия приказки съвсем „оживяваха". Обичах да слушам дядовите приказки до късно — докъм дванайсетата-тринайсетата си година. Дядо беше човекът, който без ефектни изяви, без героическа поза поддържаше духа в семейството.

— Всъщност това са родителите на майка ви. Те са кореняци берковчани, нали?

— Дядо ми е берковчанин, кореняк. А баба ми е от едно близко берковско село, Комарево, но семейството й се преместило в Берковица, така че тя си се смяташе берковчанка. Май че от това Комарево е и Радичков[9], не съм сигурен. Но той е оттам, от тези села...

— Имате ли някакви известни личности в рода си?

— Нашият род се състои от нормални, трудови хора. Дядо ми е имал няколко професии: бил е най-напред абаджия и с тоя занаят се е занимавал дълго време. По-късно, когато занаятите започват да западат, му се е наложило да се „преквалифицира". Работил е като разсилен в училището в с. Лопушна, в Земеделската банка в Берковица. Известно време е бил

и горски стражар, по времето, когато са били в Лопушна, но доста скоро е напуснал тази работа, понеже се е отнасял много либерално към сечащите гората селяни. Бил е и клисар в горната църква в Берковица — „Св. Богородица“, — където се сприятелил с един поп, с когото са „вярвали“ в една и съща степен. Някои смешни случки по тоя повод съм разказал в спомените си в сп. „Пламък“[10]. Това е дядо ми. Баба ми си е била домакиня открай време. Класическа домакиня, командуваща къщата...

— Въртяла е къщата, както се казва...

— ... въртяла е къщата с четири-пет деца на главата си. Това не е лесна работа. Вуйчо ми беше чиновник. Едната ми тетка е била женена съвсем късо време — побягнала от мъжа си не знам по какви причини и посветила живота си на баба и дядо. Тя е жива и сега, тази тетка...

— По-голямата сестра на майка ви ли?

— Най-голямата от сестрите. Майка ми е средната...

— Тя ли се казва Елена?

— Да, тетка Елена. Има и една по-малка — Кета, — била е комсомолка, много активна, с добри артистични дарби, участвувала е в местната самодейност. Даже искала да се учи за актриса, но се оженила за син на заможно, чорбаджийско семейство и се поробила. Не че хората бяха лоши. Аз помня свекъра ѝ — умен, мъдър, добър човек. Но имаха имот, който трябваше да се работи. Имаха малинова градина към гарата, която трябваше да се обработва, а това е тежък, робски труд. Разбира се, и родните им помагаха, а през лятото вземаха и един-двама наемни работници. Но главната работа лягаше върху тетка Кета. Тя също е жива сега. Вече малко поизнервена, но запазила артистичния си дар. От време на време, когато се съберат трите сестри, тя се маскира със стари дрехи и разиграва невероятни сценки.

— Запазила е жизнеността си?

— Запазила е берковската си жилка. Много добре разказва. Пада малко подигравчийка. На дядо се е метнала.

— Родителите на баща ви също ли са от Берковица?

— Баща ми е роден в Берковица, майка ми също. Но родителите на баща ми са така: майка му е берковчанка, а баща му е от село Изатовци, Царибродско[11]. Той, изглежда, се е прехвърлил в Берковица след Сръбско-българската война през 1885 г.

— Помните ли го?

— Не, не го помня. Умрял е твърде рано. Бил е дюлгерин по професия и е умрял от професията си...

— Т. е. как?

— Ами много просто — паднал е от една строяща се сграда.

— Той как се е казвал?

— Мано Ранчин. Бил е, както са ми разказвали, един такъв едър, хубав човек, балканджия... Дядо Мано е строил и бинàта на дядо Юрдан.

— Какво е това „бина"?

— Каменен дувар, каменна ограда. Та дядо Мано е строил бината на дома, в който са живели дядо и баба откъм майчина линия. Майка ми е била по това време малко момиче и дядо Мано казвал: „Я, снàхо, вземи кофата, донèс вода!" — нали е трябвала вода за хоросана. Без да иска, предсказал е, че един ден майка ми ще му стане снаха. И наистина — по-късно майка ми и баща ми се срещат. А те се срещат в онази младежка, комсомолска среда в Берковица, дето майка ми била въведена от един неин учител, също тесняк — Марко Марков. Той е бил учител в Лопушна, дето майка ми е учила известно време като дете — учила до четвърто отделение, това й е образованието. Впоследствие, когато Марко Марков става учител в Берковица и един от организаторите на партийните работи там, той я включва в комсомола. По-късно става кум на майка ми и баща ми. А преди това, в с. Лопушна, дето дядо ми е бил разсилен в училището, а Марков — учител, двамата са поддържали доста близки връзки. Живеели са си много добре. Марко Марков е посветил дядо ми в отглеждането на меунки.

— На буби?...

— На копринени буби. Двете семейства имали такава дружба, каквато сега трудно се среща. По-късно, след 1923 г., тия връзки продължават и в София, където нашите се били преселили. Преселва се и Марко Марков със синовете си. Може би затова и двамата с баща ми оцеляват, тъй като, както знаете, в София въстанието не избухва. Ако бяха останали в Берковица, навярно щяхме да бъдем сираци със синовете на Марко Марков.

— Емил Марков[12] син ли е на Марко Марков?

— Да. Той е средният син на Марко Марков. Той имаше трима синове — всичките бяха по-големи от мене, — най-малкият е Бойко, след това Емил, а най-големият Веселин. Двамата и сега са живи. А Емил Марков, знаете, беше убит по вре-

ме на съпротивата тука, в София, близо до дома му в квартал „Иван Вазов“, дето се е укривал.

— На него ли сте кръстен?

— Баща ми по едно време казваше, че ме е кръстил на Емил Зола. Защо? Защото точно по това време прочел „Жерминал“ и романът много му харесал. Той беше четец опасен, четеше по всяко време, включително и на масата, когато ядяхме. На тая база си имаха доста често разправии с майка ми. Та една от първите книги на Зола, която прочел, била „Жерминал“.

— Нищо не споменавате за другата си баба, по бащина линия. Или може би не я помните?

— Другата баба я помня. Но с нея някак си не можахме да установим контакт. Баба Параскева живееше в друга махала на Берковица. Ходех при нея от време на време. Тази баба беше втора жена на дядо Мано. Тя беше много бедна. Баща ми й помагаше от време на време. Баща ми имаше и една сестра, която живееше заедно с тази баба. Те живееха край реката, край Огоста, в горния край на града. Там бяха грънчарите. Ходех там понякога. Нагледал съм се как правеха грънци, паници, бърдучета. Този занаят там вече е изчезнал, няма го. Напоследък, слава богу, направиха някакви специални работилници, опитват се да запазят някои замиращи занаяти. Та това е за тази баба. А истинската майка на баща ми не я зная — дори баща ми не я помнеше — умряла е, когато е бил съвсем малък.

— Имахте ли приятели в Берковица?

— Имах много приятели. Най-добрият от тях беше моят братовчед Филип, Филип Камен Тошев[13]. По-голямата част от младежките ми спомени е свързана с него. Той беше с две-три години по-голям от мене. Споменът за него е много жив. Той ме взимаше със себе си още от петата-шестата ми годинка — водеше ме на разходка, присъствувах с него на всички момчешки лудории. Баща му, Камен Тошев[14] (баба ми и жена му бяха сестри), беше един от водачите на въстанието в Берковица. Живя доста, доживя и края на Втората световна война. Бил е кмет или съветник на Берковската комуна. Берковица има традиции в това отношение — общината е била в ръцете на тесняшката партия и преди това... Та „най-знаменитият“ ни роднина беше Камен Тошев. Той сега има паметник там.

— А другите ви приятели?

— Всичките ми приятели бяха синове и дъщери на такива септемврийски семейства. На някои от тях родителите им бяха

емигранти... С тях поддържах дружбата си докъм края на гимназията, дори и през студентските години, когато имах възможност да ида до Берковица.

— Какъв спомен сте запазили от тази дружба?

— Като момчета живеехме един хубав, сплотен живот, духовен живот — с песните, с книгите, с разговорите за героичните дни на Берковица, с обикалянето на Берковския балкан. Често правехме екскурзии от Берковица до Ком, след туй през Петрохан по платото надолу, после към Тодорини кукли и се спускахме към село Заножене и Вършец. Там имахме наши съидейници ремсисти. Преспивахме в Заножене. Вършехме дори известна информаторска, организаторска работа. Всъщност не толкова аз, колкото берковските момчета. Там имахме сериозни приятелства, дори с по-големи от нас, които очевидно имаха за задача да ни активизират, да ни въвеждат в младежката работа, макар да нямахме кой знае каква нужда от въвеждане — семействата ни бяха все тесняшки. Баща ми впрочем беше член на тесняшката партия от 1911 — 1912 г.

— В „Берковски силуети“ споменавате, че баща ви е познавал Благоев и Кирков[15].

— Местната организация на тесняшката партия в Берковица е посрещала Димитър Благоев. Баща ми по онова време е бил нещо като отговорник на профсъюзите в градеца. Освен това имал е известни декламаторски дарби. Та, струва ми се, през 1916 или 1917 г. — не съм много сигурен, — малко преди нашите да се изселят в София, Димитър Благоев посещава Берковица. Две-три семейства от местната организация му устройват излет в местността Ашиклар. Там нашите се запознали с Благоев.

По-късно, след прехвърлянето си в София, когато баща ми влиза в тукашната организация, той се е запознал и с Кирков, и с Георги Димитров. Срещали се най-често в клуба на ул. „Кирил и Методий“, а по-късно в Народния дом[16], в който след това се помещава Дирекцията на полицията и дето сега е Дирекцията на милицията... Така аз съм имал честта да бъда държан на ръце от тези големи хора на нашето комунистическо движение. С Димитров и особено с другарката му Любѝца, когато след 1920 г. са живели на ул. „Козлодуй“, нашите са си ходили на гости. От Любѝца им бяха останали много красиви спомени. Това е била една предана жена, революционерка, обичаща и грижеща се за Димитров, както казваха нашите — „гледаше го като писано яйце“.

— Всичко това го знаете от разказите на родителите ви? А имате ли свои спомени?

— От това време нямам естествено. Останали са ми някак ви впечатления. Спомням си много смътно едно интересно из живяване, а може би и нашите са ми възродили в паметта тази история. На една вечеринка в Народния дом излизали да рецитират един след друг видни наши актьори. И наша ми лост, като гледал, че един рецитира, втори рецитира, не из държал — качва се на сцената и почва да декламира. Стихот ворението вече не помня от кого беше, но започваше така: „Певецо, запей ми песен вдъхновена!“ Баща ми доста живо писно разказваше как се е смъквал и смъквал между столо вете, а майка ми, жена с широк характер, си умирала от смях... А в гимназията по-сетне бях най-лошият декламатор.

— Причините за изселването на родителите ви от Берковица септемврийските събития ли са били?

— Не. Аз съм роден тук, в София, през 1918 г. Значи, тяхното изселване трябва да е било през 1917 г. Аз самият дълго време мислех, че именно събитията са били причината, и мо же да съм сбъркал някъде да го кажа. Но не е така. Струва ми се, че една от причините е била мобилизирането на баща ми във фабрика „Слава“ в Горна баня — военна фабрика за производство на ботуши и други военни снаряжения.

— Защо не са го изпратили на фронта?

— Дясната му ръка беше осакатена от машина. Затова го мобилизират във фабрика „Слава“.

— Каква точно беше професията на баща ви?

— В началото е бил сарач в Берковица и във Враца, т. е. шил е хамути, юзди, сбруя. Но когато въвеждат в работилни цата машини, една му осакатява два пръста на дясната ръка и става негоден за този вид работа. Тогава се прехвърля към обущарството. Бил е майстор обущар в машинно производство. Изобщо бил е наемен работник през целия си живот. Трудовата си дейност завърши тук, в обущарския завод „Девети септември“ в София. Така беше свикнал на труд, че близо две години след като го пенсионираха, ходеше доброволно всеки ден в завода да помага. Той беше природно интелигентен човек и много беше чел. Преспокойно би могъл да разговаря, примерно с вас, върху нещо прочетено или за някой писател, и то на едно много сериозно ниво. Да не говорим за полити ката или за политическите науки... Изобщо тесняшкото дви жение, което, изглежда, е наблягало на просветата, иначе не е могло и да бъде в началото, е изиграло голяма роля в култур-

ното издигане на своите членове. Почти всички тесняци, които познавах, бяха все хора начетени. Може би във възгледите си — наистина тесняци, твърде упорити. Живите и досега са свързани с определени възгледи, от които не отстъпват.

— А майка ви?

— Майка ми навремето е учила в шивашки курсове. След туй обущарски. Но не довършила. Била е главно домакиня.

— Може ли да се каже, че любовта към книгите е наследена от баща ви?

— Да. Тая обич към четенето, към книгата, още от момента, в който почнах да чета, т. е. учех азбуката и можех да свързвам изреченията, съм я наследил от баща си. Дори простият пример, че той винаги държеше в ръцете си книга или вестник, но най-често книга, вече породи интерес към книгата и у мен, и у брат ми.

— Вие ли сте по-големият?

— Да. Брат ми Йордан почина преди няколко години. Той също четеше много.

— Спомняте ли си някои приятели — съидейници на баща ви?

— Приятелите на баща ми бяха все тесняци, които вършеха немалка партийна работа в квартала. Главната им задача сякаш беше агитацията... Вече ви казах, че този квартал беше бедняшки, работнически. Така че агитацията вървеше сравнително леко. Кварталната кръчма беше превърната в нещо като клуб, там се събираха, говореха, спореха. Всичко това се вършеше доста открито.

— Не е ли имало полиция? Тайни агенти?

— В квартала имаше двама агенти. Те бяха на всички известни и никого не закачаха.

— Как така?!

— Навярно са се и побоявали... Баща ми членува и активно работи в БРСДП (тесни социалисти), а по-късно в БРП. По това време, след III интернационал, тя е вече Комунистическа. Тук, в Индустриалния квартал, баща ми е на отговорна профсъюзна работа. Заедно с други комунисти взима участие в идейното и политическо разбиване на широките социалисти. Баща ми разправяше как работниците някъде към 21-ва година са изхвърляли през прозорците на фабриките широките социалисти, които са поддържали едно опортюнистическо поведение в стачните борби. След 1925 — 1926 година баща ми заедно с някои други тесняци се отдръпват от активна партийна дейност, отчасти поради неправилната политика на сек-

тантите... Това не означава, че той престава да работи. Човек с такива убеждения и с такъв партиен стаж не може да скъса с работническото движение, с идеите на партията. Напротив, той продължава да играе ролята на агитатор и по-късно. Имаше голямо влияние в квартала, в който живеехме – все тази прочута Дразмахала.

— Какво беше отношението на родителите ви към вашата партийна дейност по-късно?

— Майка ми в известно отношение и в някои моменти беше по-сърцата от баща ми. Баща ми беше по-предпазливият, човекът, който ме съветваше винаги да внимавам, защото морето не е до колене. Изобщо той беше по-нервен, бих казал, с по-изтънчена нервна система, но и с по-далновидно мислене. Някъде през 1939 г., когато надуши, че доста съм навлязъл в младежката и в партийната работа, ми каза: „Внимавай, защото ще хлътнеш. Ако имаш кураж — върши работа, ако не – откажи се." Самият той не беше страхлив, но това е вече и възрастта, и умората, пък и страхът за децата...

— Баща ви как разбра за вашата нелегална работа? Вие ли му казахте?

— Не. Аз криех от родителите си. Беше му разказал един негов приятел кожар, с когото работехме по онова време.

— А майка ви — тя как приемаше участието ви в нелегалната борба?

— Майка ми като повечето майки, а може би като човек с по-семпло, по-праволинейно мислене безотказно ми помагаше. Каквото и да я помолех да направи, го вършеше. Пренасяла е и позиви, укривала е циклостили. На нея бях казал къде крия пистолета си, за да може тя, в случай че ме хванат, да го предаде, дето трябва. И наистина така стана през есента на 1941 г. Тя е укривала и мои другари, включително и Валентин Андреев[17] за малко време. Дори преди да го убият край Горна баня, той един ден наминал у дома и се уговорили с майка ми, че ще дойде да преспи две-три вечери вкъщи. Но така и не дошъл... Аз по това време бях в затвора...

* * *

— Имахте ли в детските си години някакви по-специални увлечения, предпочитания? Вече споменахте за ранната си любов към книгите.

— Не съм имал никакви специални предразположения, дар-

би. Това, което си спомням, макар че то важи за доста деца, е че когато във второ отделение пишехме съчинения за първия сняг, за пролетта и прочее, учителката от време на време прочиташе пред класа някое мое съчинение или на Найден Петков, по-сетне известния наш художник.

— С него в един клас ли бяхте?

— Да. Учихме заедно. И, естествено, бяхме много горди с тия „публични изяви". Иначе заедно с моите приятели живеехме живота на децата от Дразмахала — с всичките му детски щуротии и истории.

— Училище тук, в София, ли започвате?

— Да. Тук беше семейното ни седалище. В Берковица ходехме главно през летните ваканции.

— Спомняте ли си първата учителка?

— Спомням си я, и то с много топло чувство. Първо отделение започнах в училище „Петко Р. Славейков". То се намираше на бул. „Сливница", между „Бачо Киро" и „Тетевенска", сега „Будапеща". То и сега се намира там. Първата ми учителка беше прекрасен човек, родена майка и родена педагожка.

— Спомняте ли си името ѝ?

— Казваше се Младжева. Беше едра мома, красива. После се ожени. Ние взимахме най-живо участие в това, че се е оженила, след това, че си е родила бебе, и т. н.

— Децата са много любопитни.

— Да. Любопитни и коментиращи. Тя беше изключително добър, обичлив човек. Не си спомням да е извъртяла някому ухото или да е наказала някого. С невероятна благост се занимаваше буквално с всяко дете. Не си скъпеше труда по петдесет минути да показва на някой ученик как да завърти чертичката или по-късно — да напише изречението. Всички я чувствувахме и като майка, и като учителка.

— Тя ли ви водеше през всичките отделения?

— Не. Тя ни преподава около две години и половина, някъде докъм средата на трето отделение. След това се ожени за офицер, за което ние, децата, доста съжалявахме, и напусна учителството.

— Съжалявахте за това, че ви напуска, или за това, че се омъжва за офицер?

— Най-вече за това, че се омъжва за офицер, тъй като в съзнанието ни, още тогава, това съсловие се свързваше с образа на хора надути и прости. Може би се бяхме наслушали от родителите си на такива оценки. Но, общо взето, не одобрихме този брак.

— Кой ви преподаваше след напускането на Младжева?

— Втората ни учителка в отделенията се казваше Войводова. Тя също беше много добра учителка. Нейният мъж беше учител по гимнастика в същото училище и за него се носеше лоша слава — децата знаеха всичко. Спомням си, че след едно посещение на Войводова вкъщи много си допаднаха с баща ми, който беше добър събеседник. После тя на няколко пъти идва пак. Изглежда, си имаше политически симпатии към победните деца. У нас, децата, вече се усещаха политическите възгледи. Спомням си например как някъде в трето или четвърто отделение много упорито обяснявах на другарчетата си, че няма бог, че земята е кръгла и се върти. Имах един приятел, Георги Спасов, син на кожарски работник, семействата ни бяха дружни. Веднъж, когато заведоха училището ни на черква, трябва да е било навечерието на Великден, този Георги, приемайки светото причастие, попита: „Дедо попе, може ли още една лъжичка?“, на което попът му извъртя една плесница.

— Твърде материално е приел божието причастие. Спомняте ли си учителите от прогимназията?

— Интересно е, че за учителите от прогимназията нищо съществено не се е съхранило в паметта ми. Учех в 12-а прогимназия. Тя също се намираше на бул. „Сливница“, но оттатък „Мария Луиза“, на „Сливница“ и „Братя Миладинови“. Това беше сграда на бивш тютюнев склад, пригоден за училище. Вечно миришеше на подово масло и на една смесица от тютюн и шоколад, понеже престоялият тютюн има и такава някаква миризма, на шоколад. Това си спомням от прогимназията. Мяркат ми се някакви неопределени образи — един учител по пеене, когото наричахме „Герчо с тамбурата“, винаги ходеше с калъф на цигулка под мишница и винаги беше пиян. Нищо по-конкретно не си спомням. С удоволствие обаче си спомням повечето от учителите ми в гимназията. Това бяха хора с много добра квалификация, добри педагози, всеки по своему, знаещи предмета си и знаещи как да образоват учениците си. Пък и много от тях бяха не само добри специалисти, но и начетени, висококултурни хора.

— В коя гимназия учехте?

— Най-напред започнах в Трета софийска мъжка гимназия, тази на „Пиротска“ и „Средна гора“. Там учих и първия срок на пети клас, по сегашному — девети.

— Защо напуснахте тази гимназия?

— Не напуснах, а ме изключиха.

— В какво се състоеше вашето провинение?

— Още в четвърти, т. е. първия гимназиален, клас влязох в така наречените маркс-ленински кръжоци, които бяха нещо като средношколско поделение на Ремса по онова време.

— Коя година е това?

— 1932 г. Участието ми в тези кръжоци беше нещо подготвено още в детските години и напълно естествено... Тогава, през 1932 г., изборите бяха спечелени от Трудовия блок, в основата на който стоеше Работническата партия — легалната изява на Комунистическата партия, която беше нелегална. Работническата партия спечели, но изборите бяха касирани: избраните съветници на Софийската община бяха заменени от „тричленка", назначена от властта. Как можеше царското правителство да позволи в столицата да управляват червените?! Та по тоя повод групата в нашия клас — бяхме се сдушили трима-четирима все пролетарски чеда, но още неорганизирани — реши да направи нещо. Едно от момчетата, Турулейков се казваше, македонско българче, впоследствие стана агроном, струва ми се, подсети, че по случай победата в изборите трябва да направим нещо. Използувахме междучасието, когато всички излизаха на двора, за да се проветрят стаите, и написахме на черната дъска: „Да живее Трудовият блок!" Разбира се, преди да влезе учителят в час, всичко беше заличено, но учениците го бяха прочели. И интересното е, че не се намери никой, който да съобщи на учителите. А в класа имаше момчета от най-различен произход, дори и две-три от легионерчетата. Но, изглежда, това се бе разчуло сред другите класове, защото от по-горните ни потърсиха и ни включиха в маркс-ленинските кръжоци. Така че в нашия клас имахме вече организирана група.

— Все пак — за какво ви изключиха?

— В началото на пети клас, девети по сегашному, ме включиха в гимназиалното ръководство на Ремса, станах „отговорник" на петите класове. Но традицията беше, преди да те приемат, да преминеш някакво изпитание, да бъдеш проверен... Моята проверка се състоеше в това, че трябваше да хвърля позиви. Един зимен ден, преди ли... след Нова година май че беше, в едно натъпкано фоайе, дето се трупахме, преди да ни пуснат в клас, неколцина другари от горните класове се събраха около мен. Позивите ми бяха връчени предишния ден, аз ги хвърлих.

— Къде беше това?

— В преддверието на гимназията, откъм ул. „Цар Симеон".

— После какво стана?

— Ами заключиха вратите, провериха всички ученици, взеха на всички личните ученически карти. След туй ни викаха на разговори. Не знам дали някой ни беше видял и докладвал, или просто по подозрение стана цялата тази работа, тъй като в клас бяхме вече почнали да се проявяваме, т. е. да разговаряме с учителите на различни „съмнителни“ теми, но неколцина от нас изключиха с право обаче да постъпят в друга гимназия, тъй като нямаха преки улики.

— В коя гимназия постъпихте вие?

— След известно време и с доста зор постъпих в Първа мъжка софийска гимназия. За което не съжалих. Там учителският състав също беше много добър. Това бяха, с малки изключения, учители от средна възраст нагоре, подбрани според качествата им, защото, за да бъдеш учител в София, при това в Първа гимназия, очевидно е трябвало нещо повече от роднински връзки и ходатайства...

Помня почти всеки свой учител. Много добре си спомням учителя по латински в Трета мъжка гимназия, който ни беше и класен наставник. Казваше се Тонев, нисичък, разноглед, синеок. Беше доста студен човек, не намираше особен контакт с учениците, обаче прекрасно си вършеше работата на преподавател. Знаеше наизуст цели пасажи от поемите на Вергилий, от писанията на Лукиан, от Лукреций и често ни ги рецитираше. Ние твърде малко разбирахме от това, което ни рецитираше. Бяхме полукласическа паралелка и затова учехме латински. Този Тонев ни учеше да произнасяме не Цицерон, т. е. не „цицеро“ — „цицеронис“, както са говорили римляните в късния период, а „кикеро“ — „кикеронис“, както най-старите римляни са произнасяли тези думи. Това ми причини много неприятности, когато попаднах в Първа гимназия, защото вторият ми учител по латински, който пак се оказа наш класен наставник, беше много ревнив по отношение на своята си школа: той предпочиташе „цицеро“ — „цицеронис“ . . . А пуническата война „кикеро“ с „цицеро“ се водеше тогава по български маниер...

Много добра беше учителката ни по френски в Трета мъжка — строга, доста сурова жена. Казваше се Петрова. По-късно се оказа, че е майка на Валери Петров. Разбира се, тогава още не знаех това. А баща му беше известният навремето юрист Меворах, прогресивен човек, комунист открай време. Спомням си, че Петрова веднъж ми писа двойка, защото не си бях приготвил домашното. След това пък ми пишеше шестици, защото имах някаква наклонност към езиците.

Пак в Трета мъжка имахме един учител по химия, който

преподаваше своя предмет по евристичния метод. Казваше се Томов и имаше огромна брадавица до носа си. Караше ни сами да определим свойствата на поредния химически елемент от таблицата на Менделеев, след като знаем атомното тегло на предишния. Той само ни показваше, че правилата имат и изключения, показваше ни отклоненията от закона. Между впрочем при него ученик, който разполагаше с малко логика, много лесно си живееше. Той ни учеше да мислим със собствения си мозък.

И в двете гимназии имаше много добри учители — оригинални, интересни, чиито часове очаквахме с радост. Не както става понякога сега. Моята дъщеря, щом чуеше „час по литература" — униваше. Караха ги да пишат съчиненията си непременно по схемата — „увод, изложение и заключение". А накрая — „изводи". Случвало се е дъщеря ми много добре да си напише съчинението, пък получаваше четворка. Веднъж си направих лека шегичка — написах едно нейно съчинение. Беше нещо за хайдушката песен. И аз получих тройка...

— Кой ви преподаваше литература в Първа гимназия?

— След първия ни класен наставник, латиниста, класна ни стана учителката по литература Анастасия Балабанова. Тя е по-голямата сестра на известната очна лекарка Балабанова. Тази учителка си преподаваше предмета с огромна любов. Не беше „философски вглъбен" човек, но като говореше, почти непрекъснато се намираше в състояние на екзалтация и не можеше да не зарази с това учениците си. За нея всеки ученик, който обичаше литературата, беше любимец. Така че двамата души, между които Михаил Величков — драматурга — и наша милост, ние с него седяхме на един чин и още тогава бяхме приятели, станахме нейни любимци. По-късно тя ни предложи да се включим в списанието.

— Става въпрос за „Ученически подем"[18], нали?

— Да. В „Ученически подем". Но за това ще говорим малко по-късно. А сега искам да ви разкажа за още някои мои учители.

Имахме един учител по география, когото наричахме „Рабешма". Той в бързината на говора си, понеже беше много темпераментен, вместо „Разбираш ли ме?" — тази фраза му беше нещо като тик — казваше „Рабешма?" Например: „В Индия има еди-колко си хиляди слона, такива и такива видове змии и прочее животни, рабешма?"... Друг учител по география ни изкарваше на черната дъска, дето в неговите часове винаги висеше карта, слагаше си лапата върху картата и заповядваше:

„Сега ще ми кажеш всичко, което има под ръката ми! Инак ще си седнеш на местото.“ И ние трябваше да му кажем какви градове и паланки има под ръката му. Така че географията ние учехме повече по картата, отколкото по учебника.

Имахме един учител по история, Диамандиев — чудесен преподавател. Бивш широк социалист, но ние много го уважавахме, защото, когато преподаваше нова история, никак не се свенеше да нарече Фердинанд и сина му „коронован престъпници“, които са погубили България в две войни. Веднъж, когато ни бяха събрали в общия училищен салон, не си спомням по какъв повод беше, може би годишнината от Ньойския договор[19], и той говореше още за Балканската и Европейската война, както си се разхождаше по сцената (той имаше навика да се разхожда пред чиновете), се ядоса и се развика: „Коронован престъпници! Те не оставиха от България и половината ѝ!“ И белите му редички мустачета потрепваха от велик гняв...

— И имаше ли последици?

— Нищо не му направиха. Това беше след 1934 г., по време на деветнадесетомайския режим... Този учител си имаше две-три любими теми и една от тях беше за Великата френска революция. И когато почваше да говори за якобинците, за монтанярите, за Конвента, за лозунгите на революцията, за това как парижаните разрушили Бастилията и поставили там надпис: „Иси л'он данс! — Тук се танцува!“ — целият пламваше... Беше нисичък, тумбест, с мустачки, доста вече побелели. Като се запалеше, мустачките му почваха да мърдат нагоре-надолу и тежко и горко на оня, който в този момент шукнеше. Обикновено ние не шуквахме — той говореше интересно, горещо, увличаше, беше много добър оратор. Но ако се случеше някой да шукне, той се доизчервяваше и крясваше: „Вън!“ — с такъв един... наполеоновски жест...

Имахме един преподавател по математика, Мънков се казваше. Беше едър човек, с бича шия, много як, пишеше учебници по математика. Обичаше до безумие предмета си, като презираше всичко останало. Аз бях среден по математика, може да се каже — бях слаб, и той, като ме изкарваше на дъската, дето не успявах да реша задачата, ми казваше: „Манов, Манов, това не ти е литература. Това е математика! Тука се иска точност!“

— Вечната вражда между математици и литератори.

— Така е. Той знаеше, че по това време ние с Михо Величков и други момчета бяхме вече в редакционния комитет на списание „Ученически подем“. „Това не ти е литература!“ —

беше много категоричен. В неговите часове винаги цареше пълна тишина. Веднъж двама наши съученици, които седяха на чина до вратата, нещо си пошушнаха. Той отвори вратата, хвана чина от едната страна и ги изсипа навън. След това блъсна вратата... Никак не се церемонеше с „литераторите" и от време на време плясваше някого по врата. Но беше великолепен учител — влюбен в мисленето си и в Никола Калицин, моя математико-литературен приятел...

Учител ни беше, макар и спорадично, Стефан Илчев. Нашият латинист много често боледуваше, а той го заместваше... Стефан Илчев беше друг чешит. Разказваше ни вицове: влезе в клас и чул някакъв виц или спомнил си някой от студентските години — беше учил в Германия, — разкаже ни го и след туй започва да преподава. Говореше ни на нашия жаргон, на момчетата от покрайнините, примесен с немски изречения — и ние го обожавахме! Доста по-късно, може би през 1968—1969 година, когато бях редактор на сп. „Родна реч", помня, че му бяхме поръчали някаква статия, някакъв „материал" — за Хораций ли беше, или обзорна статия за латинската литература изобщо... Като видял списанието и моето име на корицата му, спомнил си за мене и пристигна в редакцията. Припомнихме си ученическите истории. После ми каза, че ми е чел ПОЧТИ всичките произведения, направи ми две-три бележки за това, че много често употребявам деепричастия. Особено в „Бягството на Галатея". „Там — казва — в четири страници шестседем пъти употребяваш „-ейки", а това е остаряла, архаична форма." И трябва да ви кажа, че ме накара да се позамисля. И макар че все още я употребявам тази „форма" тук-таме, това е неизбежно, но, общо взето, започнах да се очиствам от нея. Така че случи се един мой стар учител да ме донаучи в напреднала възраст.

— Каква беше политическата ви дейност в Първа мъжка гимназия?

— Прехвърляйки се в гимназията, се прехвърлих и в съответния маркс-ленински кръжок. Всъщност първите два-три месеца нямаше още „кръжок", но веднага го създадохме, защото хич не беше трудно да се създаде. Социалният състав на учениците в Първа гимназия, която всички смятаха за „елитна", „аристократическа", защото се намираше в един буржоазен квартал, не се различаваше, общо взето, от социалния състав на Трета мъжка гимназия. Повечето ученици бяха момчета от улиците „Дунав", „Сливница", „Раковски", пък и от пролетарско-чиновническите квартали около Работническата болница,

сега ИСУЛ. Така че не беше трудно да се създаде ремсова група.

— Кои влизаха в нея?

— Трудно ми е да възстановя всички имена, но бяхме група от шест-седем момчета. В нея влизаха Михаил Величков, Ганчо Ганев, който после стана партизанин и лекар, професор психиатър; Любен Янчев — той пък стана военен лекар, Стоян Томов, който впоследствие завърши военно училище, но и като летец е помагал на нашите, и други. Представителите на националистическите младежки организации, които бяха само трима-четирима, при това слаби ученици, не играеха никаква роля, нямаха влияние в класа.

— В какво се изразяваше вашето влияние върху класа и в училището?

— Създаваше ни авторитет и участието на някои от нас в списанието „Ученически подем", което беше „наше" близо три години и доста популярно. Освен това дейността на Ремса, на маркс-ленинските кръжоци в Първа гимназия беше много оживена в онния години. Ние не изпускахме нито една обществена организация, ученическа, общомладежка, не изпускахме нито един случай да не го използуваме за пропаганда и агитация. Разбира се, с всичките уговорки за езоповския език на онова време, за оная елементарна предпазливост, която се налагаше. Макар че кой знае колко предпазливи не бяхме... По едно време например по нареждане на Министерството на просветата измислиха да поставят по коридорите на училището нещо като пощенски кутии, в които учениците да пускат листчета с въпроси, които ги интересуват. След това учителите — специалисти по различните дисциплини — трябваше да отговарят на въпросите. Поставиха кутиите, а те още в първите три-четири дни бяха запълнени със запитвания: „Какво е диалектически материализъм?", „Какво е исторически материализъм?", „Какво е принадена стойност?" И тъй като другите много-много не се интересуваха от история и от министерските хрумвания, ние доста организирано запълнихме кутиите с листчета... Една наша учителка по философска пропедевтика[20] се зае да отговори на тия въпроси. Казваше се Попиванова. Всички ние, които се интересувахме от тия въпроси, се натъпкахме в една стая и тя започна да обяснява какво представлявал диалектическият материализъм. Попиванова беше интелигентна жена, но заедно с това и съответно ограничена от своята „аристократична" философия. Устата ѝ произнасяха имената на Кант и Фихте, обясняваше ни психо-физичния закон на Вебер. Говоре-

ше великолепно, строго логично, артикулираше ясно всеки звук. Но за да опровергае диалектическия материализъм, беше използувала една книжка на прословутия, прословут, защото Ленин го споменава на едно място в „Материализъм и емпириокритицизъм“, професор Кареев. Тази книжка кой знае как ми беше попаднала, а и Александър Вутов, Вутимски — поетът[21], беше я прочел. Едно от най-тъпите „опровержения“ на материалистическата философия. Та ние, като послушахме нашата учителка, спогледнахме се с Вутов и решихме да я позатрудним...

— С него също ли бяхте в един клас?

— Не, Вутов учеше в класическия клас. Имаше един-единствен класически клас, дето се учеше и гръцки, аз бях в полукласически. Та спогледнахме се с Вутов и един след друг станахме и много простичко обяснихме, че това е всъщност една тема, развита от професор Кареев — руски реакционен философ, — и че тази тема за необяснимостта на контакта между духа и материалната действителност е отдавна вече изчерпана от науката. Бяхме седмокласници, т. е. един клас преди завършване на гимназията, бяхме се начели..., Горката учителка до три пъти се изчерви. Ние се поразпалихме малко, поотпуснахме се и очаквах, че за това ще получим някакво наказание: защищавахме все пак марксистката гносеология. Нищо обаче не стана. Попиванова се отнесе към нас с голяма търпимост. По това време вече бях написал първия си фейлетон и тя...

— „Фейлетон за Мими и разни маловажни случки с весела и сериозна част“[22]?

— Да. Фейлетонът ми беше направил впечатление със своята доста оголена насоченост, антибуржоазна, разбира се... Та, учителката ме повика на един разговор. Говорихме около час, час и половина; бях добър ученик по философска пропедевтика и по хуманитарните предмети. Тя ме попита: „Вие, Манов, сте с левичарски убеждения?“ Какво можех да отговоря? „Да“ — казах. „И защо?“ „Аз съм син на работник.“ „Трябва да се отнасяте по-критично към собствените си възгледи — каза. — Ето, вие сте написали този фейлетон. Но какво ви е виновна тази дама с кученцето и това кученце, че давате предпочитание на циганчето с четката?“ Тук аз доста се позабърках: наистина с какво беше виновна тази дама освен с това, че повиква полиция, за да накаже ваксаджийчето. Последният й съвет беше: „Внимавайте, ще си погубите бъдещето!“ — нещо, което обикновено се говореше в такива случаи. Това беше всичко. Имах

чувството, че към нашите момчета, мислещи, будни, бунтуващи се, тя изпитваше по-големи симпатии, отколкото към своите поддакващи „съмишленици".

— Предпочитала е будния ум на своите опоненти навярно.

— Нещо такова...

— Участвувахте ли във Въздържателното дружество, което по това време е изпълнявало пропагандни задачи на Ремса?

— Естествено. Всички бяхме въздържатели. Освен това по разни поводи разпространявахме позиви. Помня, че на един Първи май някой плисна червена боя върху двата барелефа пред училището. Не си спомням на кого бяха барелефите, но във всеки случай — на някого от българските светци[23]. Не бяхме ние. Това не се възприе добре от никого. Беше елементарно предизвикателство, при това върху почитани образи от историята. Но имаше и такива ученици — малко нещо анархисти или „свръхлевичари".

— Имахте ли организирани сбирки на маркс-ленинските кръжоци?

— Да, разбира се. Редовно.

— Предполагам, че сте изнасяли реферати?

— Събирахме се веднъж на две-три седмици, за да уточним кой какво ще прави, да съставим план за работата и т. н. Изнасяхме политически информации, обсъждахме произведения на марксизма, на класиците. Трябва да ви кажа, че един тогавашен ученик в края на гимназиалното си образование знаеше повече за марксизма чрез самостоятелно четене, отколкото един студент сега, който завършва науките си, като зубри марксизма от учебниците. Ние не само четяхме, но и коментирахме с жар такива книги като „Анти-Дюринг" например, книга, която освен философската си стойност представлява един образец на полемика, и то хубава, дълбока, умна, интересна... Изучихме увода на „Към критика на политическата икономия", „Комунистическият манифест", „18 брюмер", „Парижката комуна"... Това беше кръг от книги, подпомогнати от популяризаторската книжнина, която проникваше у нас. Имаше една книга — „Беседи с учителя по философия" от Трахтенберг, един съветски автор[24]. Тя беше написана великолепно, популяризаторски, но без да вулгаризира нещата. С тая книжка са израснали цели поколения наши ремсисти... Това беше част от дейността ни. Опитвахме се и в класа да влияем на нашите съученици. По време на всенародни празници, като 24 май например, пеехме съответните песни, в случая — „Върви, народе възроден", но така, че звучаха като призив за революция. Рядко се

случваше, но и това се случваше — посбивахме се с нашите политически противници, които в споровете се опитваха да заменят аргументацията с юмруци.

— Какво беше съществено във вашия гимназиален живот?

— Общото за тоя период, гимназиалния, от живота на моето поколение е това, че се живееше много интензивен духовен живот. С всичките уговорки, които могат да се направят за възрастта, за липсата на по-дълбоки знания за живота и книжнината. Но с един огромен интерес към историята, към литературата, към философията... При това, като четяхме марксическа литература, ние не се отказвахме да прочетем нещо от Кант, от Фихте, от Хегел, т. е. неща, които се опровергават не така лесно и програмно, както сега в учебниците. Ние се интересувахме какво представлява тази философия, идеалистическата.

— За да опониращ на нещо, трябва да го познаваш.

— Точно така. Освен това обаче към тая философия не трябва да се отнасяме само и просто като към обект на критика. От големите умове човечеството е наследило една дълбока логика. От тях винаги има какво да се научи. И не само това. Кант, да кажем, е дуалист — вярно, т. е. в много отношения той е своеобразен материалист. Но и самата форма на мисленето му е също ценна. Изобщо това са неща, които сега малко интересуват младежта... Туй го казвам естествено от позицията на дъртежта, която не мисли да се предава...

* * *

— Говорихте за специалната идеологическа литература, която ви е интересувала и която сте познавали през ученическите години. Сега искам да ви върна към ранните спомени и да поговорим за художествената литература. Спомняте ли си първата прочетена книга? Или, понеже това е доста трудно за повечето хора, кои книги в детската ви възраст са ви направили най-силно впечатление?

— Права сте, първата прочетена книга не мога да си спомня. Това, което си спомням, е, че първото ми четиво бяха детските списания, които тогава излизаха — „Светулка“[25] и „Детска радост“[26]. Бяха много хубави списания. Струва ми се, че едното го редактираше Ран Босилек. Участвуваха в тях такива автори като Елин Пелин, Ран Босилек, Чичо Стоян и други. Дори сега си спомням стиховете в проза за баба Цоцолана, за

весел Патиланчо... Добре бяха илюстрирани, имаха хубави корици. И аз предпочитах „Светулка“ може би тъкмо заради корицата. Беше по-шаренка. Ако трябва да си припомня някаква книга, прочетена най-напред, книга, а не разказче, не нещо от списанията, това, струва ми се, е „Белият вожд“ на Майн Рид. Изобщо Майн Рид беше за мене едно прекрасно четиво. Тогава той се издаваше серийно от „Братя Игнатови“. Излизаха почти всички негови книги: „Белият вожд“, „Оцеола“, „Квартеронката“, „Пълзачи по скалите“, „Конникът без глава“ и други.

— С какво ви привличаше това четиво?

— За мен, а и не само за мен — за всички юноши, които започваха да четат — това беше от най-добрите четива, разкриваше ни един прозорец към широк, непознат свят. Майн Рид е много познавателен, пълен със сведения за животни, растения, за бита на съответната страна и т. н. У него правдата винаги побеждава. Но което е най-важно, много е увлекателен. И това, че сега у нас не го издават, по-скоро рядко го издават, ми се струва странно — от гледище на възпитанието на младежта. Хаби се хартия за толкова глупости и евтини „криминалета“...

— С кои други автори или книги се запознахте по това време?

— Бях изчел малкото издадено от Фенимор Купър. По-късно — детективските романи на Едгар Уолес[27], един английски автор, който ги произвеждаше серийно, масово. Но трябва да ви кажа, че много рано, може би още в началото на прогимназията или в края на началното училище, прочетох „Майка“ на Максим Горки. Това беше книга, която стоеше в библиотечката на баща ми. И може би това е първата книга, естествено намерила се вкъщи, първият социален роман, попаднал в ръцете ми, първият политически роман, който прочетох и който ми остави неизгладими впечатления.

— Какви други книги имаше в библиотечката на баща ви?

— Там бяха произведенията на Ботев и дебел том с една негова биография от Клинчаров...

— Иван Клинчаров[28]?

— Именно. Имаше няколко книги от Зола, между които и „Жерминал“. Този роман прочетох твърде рано и той ми направи потресаващо впечатление. И не само с този страшен чужд живот, който рисуваше, но и с натурализма си, твърде действуващ на въображението на един юноша... Имаше стихове от Смирненски, от Ада Негри[29] с нейните сантиментално

социални песни. Баща ми обичаше да ги пее. Например тази за доктора, който с „нищера“ си се навежда над мъртвата и тя му разказва историята си... Стояха в библиотечката и „Клетниците“ на Юго, и „Тарас Булба“ на Гогол. Вече ви споменах, че вкъщи много се четеше. И баща ми, и ние с брат ми. Четяхме на глас на майка ми, която по-трудно се справяше с печатното слово. По-късно наред с това четиво, за което споменах като едно „начало“ — авантюрно, приключенско, — все повече и повече навлизаха в живота ми сериозните книги.

— Спомняте ли си първата театрална постановка или първия филм, който сте видели?

— За първия филм не бих могъл да кажа нищо. Но помня много добре, че първите филми, които съм гледал, бяха филмите на Чарли Чаплин. Те бяха неми. Гледал съм ги с родителите си някъде към края на 20-те години в така наречения „Модерен театър“, това сега е кино... как се казваше...

— „Цанко Церковски“?

— Да. Филмите бяха неми, с надписи тук-таме, а под екрана свиреше оркестър.

— Оркестър или само пиано?

— Обикновено пиано, но имаше понякога и оркестър с цигулка и прочее. От онова време ми се е запечатал в паметта филмът „Треска за злато“. Може би най-хубавият филм на Чаплин.

— Как възприемахте нямото кино?

— То като че ли не беше пригодено за сериозни теми. Защото, както и да го правеха, благодарение на несъвършенството на снимачната техника всичко излизаше само по себе си смешно, комично... От театралните постановки, това, което съм запомнил, и то много по-късно — през 30-те години, — е „Живият труп“ със Сарафов в главната роля. След туй — „На дъното“ от Горки. Сарафов също участвуваше. Струва ми се, че и Иван Димов игра. Това са двата спектакъла, които са останали трайно в паметта ми, макар че като гимназисти доста често посещавахме Народния театър. По едно време се бяхме увлекли и по операта, която аз по принцип не мога да понасям. Бяхме изгледали всички популярни опери — „Севилският бръснар“, „Травиата“, „Тоска“ и пр. Между другото гледахме с един мой приятел, Калицин, и единствената постановка у нас на „Лоенгрин“. Това беше през 36-а или 37-а година, ако не ме лъже паметта. Цялата я изгледахме правостоящи — билетите за седящи в операта бяха много скъпи за нас. По онова време към театъра имах само зрителско отношение. Просто приятно

беше зрелището, приятно беше да се разговорим след туй с приятели върху видяното на сцената, за актьорската игра. Много ценяхме мнението на Кръстьо Мирски, който още тогава се занимаваше с театър и разбираше от театър повече от нас.

Не пренебрегвахме и оперетата, а именно Кооперативния театър, който се помещаваше на площад „Възраждане“, в сегашния Профсъюзен дом на културата. Ходех там с голямо удоволствие. Постановките на оперетата бяха почти винаги комични, даже по-сериозните неща на Рихард Щраус и на Калман се трактуваха с ирония и добър хумор. Запомнил съм актьорите Русков, Станев, Мими Балканска... Между впрочем наскоро си купувах плодове от „Плод и зеленчук“ на ъгъла, слагах си покупките в торбата и изведнъж някой ме потупа по рамото. Оглеждам се — Мими Балканска. „Много се радвам за вашите успехи!“ — каза. Тя гледала „Младоженецът“ по телевизията, нали го бяха поставили. Слабичка постановка. Но как ме е запомнила! Каква памет има!

— Отдавна ли се познавате?

— Никога не съм имал с нея по-близки контакти, освен когато работех в Комитета за наука, изкуство и култура. Това беше между 52-ра и 54-а година. В оперетата имаше някакви бъркотии, бунтове на младите певци и певици, та ме пращаха от време на време да видя какво става. Трудно се ориентирах във вътрешните работи на оперетата, всички говорят едно, мислят друго и т. н., а наша милост беше свикнала на праволинейно мислене — каквото мислиш, да го кажеш... Та Мими Балканска ме е запомнила оттогава, предполагам. Но с колко още хора се е познавала през живота си. Тя е човек с изключителна жизненост. Трябва да е над деветдесетте, а си ходи нормално, пъргаво. Малко са такива жени. Тя, Дора Габе, Багряна...

— Вече говорихме за първите ви литературни предпочитания, за увлечението ви по Майн Рид, Фенимор Купър и т. н. Как се измени по-късно интересът ви към литературата? Какви бяха вашите предпочитания?

— Както обикновено става, запознаването с голямата литература започва някъде след петнадесетата година. И колкото и странно да е, един от първите автори, с когото се „залових“ сериозно, беше Достоевски. Не може да се каже, че всичко разбрах, дори спорехме доста разпалено с Вутов—Вутимски, но Достоевски много ме привличаше.

— С какво ви привличаше?

— Може би тъкмо с неразгадаемото за тази възраст в неговите съчинения. Като че надникнах в тъмна пропаст, дето

мърдаха някакви чудовища. А освен това струва ми се, че голяма роля играеше и суетата — да кажеш, че си прочел Достоевски! От нашите автори — тези, с които се запознах най-рано — естествено беше Иван Вазов с „Под игото“, Алеко Константинов с „Бай Ганьо“ и „До Чикаго и назад“, Елин Пелин. Донякъде Йовков. Но трябва да ви кажа, че Йордан Йовков го обикнах по-късно и дори започнах да го ценя повече от Елин Пелин и Вазов. Това беше значително по-късно. Изчетох и Караславов...

— От поезия не се ли интересувахте?

— Всички четяхме много поезия. И мисля, че това беше естествено — и за възрастта, и за интересите ни. Даже за намеренията ни. Защото първите ни пориви да напишем нещо бяха стиховете. Те ни се струваха и по-непосредствен начин на изява, и като че ли по-лесен. Изискваха повече емоционалност и по-малко труд. Аз и досега съм на това мнение. Разбира се, големият поет никога не минава с малко труд. Виждал съм в дома на Пушкин в Ленинград какво представлява ръкописът на „Евгений Онегин“. След първоначалното нахвърляне се изисква невероятно трудолюбие, чоплене, мъка за формата...

— Кои поети предпочитахте?

— Смирненски, както и Ботев всички ги знаехме наизуст. Но на първо място бяха следсептемврийските поети — Асен Разцветников с „Жертвени клади“, Никола Фурнаджиев със „Сватба“ и „Конници“. Харесваше ни и Славчо Красински. Тогава той беше под влиянието на Есенин. Имаше в неговите стихове нещо дръзко, комсомолско, хулиганско. „Пролетен гост“ май че се казваше тая негова стихосбирка.[30]

— Какво беше отношението ви към символистите?

— Когато завършвахме гимназия, това е средата на 30-те години, много четяхме и Яворов, и Теодор Траянов, и Николай Лилиев, който ни харесваше не само с формата си. Той е един сериозен поет. И все пак Яворов не можа да ни увлече много, особено с този „втори период“ от поезията му, както го наричаха тогава — мрачен, песимистичен, трагичен... А ние бяхме млади. Съществуваше и едно сектантско, преднамерено тълкуване на тая поезия, която смятахме за „упадъчна“. Изобщо всяка поезия на тъгата, на отчаянието, на песимизма ние бяхме склонни да тълкуваме като упадък, като декадентство — разбира се, това е твърде бедно и лекомислено като схващане, но такива бяха убежденията ни тогава. Това донякъде се коригира след Девети септември, но не мина лесно и без скърцане.

— Какво от съветската поезия стигаше до вас и как я възприемахте?

— Може би Маяковски ни допадаше най-много. Бях научил наизуст поемата „Ленин“. С голямо удоволствие четяхме останалите му поеми — „Хорошо“, за фининспектора, за съветския паспорт[31] и други. Някои от нас, като Вутимски например, предпочитаха Маяковски от по-ранния му период, така наречения футуристичен, когато той е свирил ноктюрни на водосточни тръби. Имаше един такъв стих: „А вы ноктюрн сыграть могли бы /на флейте водосточных труб?“ След установяване на дипломатически отношения със Съветския съюз у нас няколко пъти направиха изложби на съветската книга. Спомням си, че мнозина си откраднаха книги от книжарницата под хотел „Славянска беседа“. Не бях между тези куражлии. Имаше съчиненията на Сталин, на Ленин. Доставихме си оттам поезията на Маяковски, Багрицки, Уткин, Тихонов. Имаше една стихосбирка със съветска поезия, която много добре вървеше. По-късно Радевски направи преводи по нея. Получи се голяма антология на съветската поезия[32]. Поезията на Есенин също беше популярна. Блок ни беше почти непознат, знаехме го по име. Ахматова също не ни беше позната. Бих искал да добавя, че преди да се доберем до оригиналните издания на руски език, у нас излизаха преводи на съветски книги, които се издаваха в отделни брошури. Всяка седмица излизаше по една брошура, т. е. по една кола, която се продаваше по вестникарските будки. По този път успяхме да се запознаем с „Железният поток“ на Серафимович, с „Тихият Дон“ на Шолохов, а малко по-късно и с „Разораната целина“. „Граф Монте Кристо“ беше издадена по същия начин.

— Владеехте ли руски по това време?

— Руски научих доста добре още в гимназията. Имахме един добър преподавател, от белогвардейците, възрастен човек, който произнасяше с удоволствие шипящите съгласни. Така че отрано започнах да се ползувам свободно от руски език. Това много ми помогна, защото и тогава, и по-късно основният ми контакт със световната литература беше чрез руски език. А ние и досега твърде малко превеждаме от световната литература...

— Голяма част от световната литература познаваме главно по руски преводи.

— Да, руснаците много превеждат. И превеждат значителни, големи автори. При това книгите им са снабдени обикновено с отлични предговори. Или пък издават отделни моногра-

фии за съответния автор. Изобщо — за чуждата литература там пишат хора, които са много добре осведомени.

— Какви бяха предпочитанията ви към западните автори?

— През този период издателствата „Игнатови“ и „Коюмджиев“ издаваха редовно преводна литература — Балзак, Дикенс, всички най-големи асове на западната литература до автори от рода на Пиер Лоти[33], Виктор Маргарит[34] и други. Така че още по това време получихме известна представа за френската, немската и прочее литератури. Едно много сериозно откритие за мене беше Стендал с „Червено и черно“. Силно ме впечатли съдбата на Сорел, характерна не само за началото на миналия, но и за нашия век. По-късно на няколко пъти препрочитах тази книга.

— Повестта ви „Недостоверен случай“ има епиграф от „Червено и черно“.[35]

— Да. Тогава ме обвиниха, че съм се ползувал от буржоазната естетика на критическия реализъм. Стендал бил представител на тази естетика... Това е така може би, но това никак не изчерпва оценката за този автор. Нашата критика, когато реши да критикува, най-напред решава кого да критикува, а след това се търсят средствата...

— Предварително се набелязва обектът на критиката?

— Уви, да. Поне много често... Най-напред се набелязва обектът и естествено трябва да има някакъв повод. По-нататък може и без повод...

— Говорехме за Стендал.

— Да. След „Червено и черно“ прочетох всичко, което можах да намеря от него — „Пармският манастир“, римските му писма...

— А Балзак?

— Прекланям се пред огромното море от образи, създадени от Балзак, пред този невероятен талант... И все пак, макар че такива сравнения са доста рисковани, понякога дори глупави, за мен Стендал е образец на писател — и в широкия, и в тесния смисъл на думата. Според мен той е и по-добър стилист, и в много отношения по-дълбок — като способност за осъзнато обобщение на нещата...

Едгар По също беше в кръга на нашите младежки интереси. Уитман също. Много четяхме левите американски автори, които имаха преводи у нас. Интересното е, че по това време се превеждаше доста сериозна литература. Спомням си, че имаше един негърски поет — Лангстън Хюз[36], от когото знаехме по няколко стихотворения. Това, което съм запомнил от него,

е стихотворението „Доброе утро, революция“ — на руски, естествено... Четяхме и Драйзер, и Луис Синклер. Изобщо левите критици на буржоазното общество, които сега кой знае защо не се превеждат, докато често превеждаме съвършено второстепенни автори. Наскоро четох една книжка от френски автор, забравих му името, а то, естествено, не може и да се запомни, който се оказа, че е написал една-единствена книга, слаба, а при това и лошо преведена. Изглежда, че са я превели само защото бил по едно време френски губернатор в една от колониите в Африка и описал нещичко от колониалните нрави.

* * *

— Гимназия завършвате през 1937 г. Веднага ли постъпихте в университета?

— Веднага.

— Родителите ви имаха ли влияние върху вас при определяне на бъдещата ви професия? Какво беше тяхното отношение към правната наука?

— Родителите ми не се месеха в моите работи, бяха ме оставили сам да се ориентирам. Пък и аз бях доста самостоятелен.

— Все пак — защо избрахте правото? Нямахте ли други желания?

— Желанието ми беше да стана лекар. Но по причини от икономически характер — следването на медицина се оказа доста скъпо — се отказах. Реших, че правото всъщност най-много ме привлича, като хуманитарна дисциплина, а, от друга страна — осигурява известна независимост от държавата и елементарна свобода на човек, който в трудни условия си изкарва прехраната. Правото ми даваше възможност да се занимавам и с други дейности паралелно — да работя и без да посещавам лекциите, да се явявам на изпити... Такава беше тогава системата. Професорите не правеха въпрос за това, дали на лекциите им ще присъствуват десет или петдесет души. Разписваха книжките на общо основание. Това имаше една добра страна — възпитаваше по-голяма самостоятелност у студента, даваше му възможност да не се чувствува ученик, зубрач, а самостоятелен човек, който сам може да се справи с определена материя — най-многото с една-две консултации.

— Тогава постъпването в университета е било по-малко проблемно? Така ли?

— Тогава нас ни вълнуваха други неща. Кандидат-студентските истории бяха свързани с други вълнения[37]. Спомням си, че образувахме кандидат-студентски комитет, в който влизах и аз. Влизаха Лиляна Димитрова, Веселин Андреев, Дима Паламарова, Златка Стефанова, по-късно Черноколева, която преживя много тежко историята на арестите на мъжа ѝ през 50-те години и почина от рак...

— Каква беше целта на този комитет?

— Дейността му се изчерпваше с писане на писма до министрите, до Народното събрание с искане да се отворят широко вратите на университета, и то безплатно. Макар че таксите не бяха големи. От такива искания сега няма смисъл — студентството е увеличено неколкократно. Но тогава една такава акция имаше смисъла на антибуржоазна изява, насочена срещу официалната политика. Под нашето изложение събирахме подписи на видни общественици, професори, писатели.

— Можете ли да споменете някои от тях?

— Асен Златаров се подписа. Той почина 38-ма или 39-а година[38]. Той подкрепяше всички студентски начинания. Беше много обичан от студентството. Широк социалист, не беше от най-левите, но с голямата си култура и с близостта си до студентите, до народа беше много популярен. Спомням си, че ходехме и при Йовков за подпис, аз и Лиляна Димитрова. Йовков живееше зад университета, на малката уличка „Мизия", в една кооперация — на втория или третия етаж. Позвънихме. Излезе един слаб, пожълтял човек, по жилетка, без усмивка. Ние му съобщихме за какво сме дошли, а той отговори: „Аз в такива работи не се меся."

— Как ви подействува неговият отговор?

— Е, не ни беше никак приятно. Но за нас беше по-интересно да видим писателя Йовков. По онова време вече познавахме творчеството му. Като художник, като човек с романтична жилка в своята проза, романтична и поетична, той стоеше за нас по-високо от Елин Пелин, с когото обикновено го съпоставяхме. Казвахме Йовков — Елин Пелин, макар че те са твърде различни. Йовков ни беше по-близкият, по-скъпият. Много го обичахме като писател, затова поисках да отида при него.

— Това ли е вашата първа среща с писател?

— Не. Преди това, струва ми се, се запознах с Радевски чрез Александър Вутов, Вутимски, който още като гимназист

му беше носил стихове за мнение. И с Караславов, на когото пък аз занесох някакъв „разказ". Това бяха писателите, с които бях беседвал. Още с Грубешлиева. Ние вече бяхме нещо като литературен кръг на младите и след литературните четения, тях ги правеха левите писатели доста често, на площад „Славейков", дето е сега документалното кино[39], ставаха и разговори. С Людмил Стоянов се запознах малко по-късно може би, когато излезе сборникът „Прага"[40]. Той написа предговора за поезията, като обеща, че при случай ще напише и за прозата. Но, което си беше истина, в поезията на този сборник можеха да се намерят по-хубави неща, отколкото в прозата.

— Какви спомени сте запазили от следването си в Юридическия факултет?

— От студентския си живот съм запазил най-живи спомени. Сега даже се опитвам да запиша някои от тях.

— Бихте ли разказали за своите преподаватели в университета?

— Следването в Юридическия факултет ми даде много. Преподаваха ни отлично подготвени професори независимо от буржоазните им възгледи и методологията им. Обикновено това бяха хора идейно чужди, но предмета си познаваха великолепно. И това ми даде много знания за правото, за обществото развитие.

С много добро чувство си спомням професор Иван Кинкел[41]. Беше руснак, от есерите, но в България идва още преди революцията. Преподаваше ни история на политическата икономия. Беше много добре подготвен. Говореше интересно. От време на време се отклоняваше, за да ни каже, че у Фройд има и рационално зърно, а не само „идеалистическа бъркотия". Освен в университета се подвизаваше и в Социологическото дружество, където вършеше интересна работа. Там ставаха горещи дискусии. И Тодор Павлов излизаше там да говори. Изобщо по това време Социологическото дружество беше трибуна за изява на нашите марксисти-икономисти и социолози. Професор Кинкел беше с повредена дясна ръка и пишеше с лявата. Получих една негова книга с автограф, написан с лявата ръка — аз редовно посещавах неговите лекции и упражнения.

Посещавах и лекциите на професор Данаилов[42]. Той беше демократ. Преподаваше ни политическа икономия. Беше еклектик — изреждаше ученията на различни икономисти от два века насам, откакто съществува политическата икономия. И само с няколко изречения вземаше отношение към съответната теория. Беше привърженик на един немски икономист, профе-

сор Зомбарт[43]. Ние още тогава преценявахме, че възгледите на Зомбарт са доста елементарни и че критиката му на марксическата политическа икономия е несъстоятелна. Самият Данаилов не се отнасяше към Марксовата политическа икономия като към нещо враждебно. Напротив, твърдеше, че е много сериозна теория и че много трудно може да се обори. И това го казваше пред цялата аудитория. Нещо повече. Веднъж на негови упражнения му зададохме доста въпроси и двама-трима души започнахме да спорим с професора. Той, като видя, че съществува интерес към този въпрос, натовари моя милост да изнесе реферат за марксическия възглед върху икономията. Натовари с контрареферат и един друг студент, от организацията „Отец Паисий", дето членуваха по-умерените националисти. И стана така, че моят реферат излезе около стотина страници на тетрадка.

— Цял труд...

— Цял труд! Започнах от диалектическия материализъм, като го свързах с историческия материализъм, а след това и с политическата икономия. Завърших с така наречената „автархична икономика" на фашистка Германия и с изводите, че такава икономика неизбежно води към война, тъй като това е натрупано оръжие и вложени капитали, които в края на краищата трябва да се изразходват. Споменах и за фашистките лагери на смъртта. Тук професор Данаилов не издържа (иначе слушаше внимателно), поизчерви се и каза: „Не знам къде има повече лагери — там или в Съветска Русия!" Отговорих му: „Господин професоре, не знам в Съветска Русия да има лагери, но в хитлеристка Германия лагери има и нашите вестници също пишат по тези въпроси!" Той ми се извини и ме помоли да продължа... Такава беше природата на една част от тези буржоазни професори, демократи по убеждения, по възгледи. При това Данаилов беше един от тези професори, които при едно искане от страна на властта всички преподаватели да подпишат декларация, че нямат противодържавни идеи, категорично отказа и дори стачкува в знак на протест заедно с другите. Няколко седмици не се яви на лекции.

— Кои други професори участвуваха в тази своеобразна стачка?

— Николай Райнов, Петко Стоянов — по финансова наука, той след Девети принадлежеше към опозицията на така наречените „демократи", — Петко Стайнов и др. А за Николай Райнов казваха, че на декларацията формуляр написал: „По убеж-

дения — комунист!“ Въпреки че не беше никакъв комунист. Сред професорите тогава имаше и личности...

— В спомените си говорите и за някои политически прояви на бонсистите, които по онова време участвуват активно в антифашистката борба. Във вашия курс имахте ли организирана група?

— Още в самото начало организирахме голяма група — около тридесет души от всичко стотина. В нашия курс бяха и известни сега наши герои на Ремса, като Лиляна Димитрова, Златка Стефанова, по-късно Черноколева, Петър Ангелов и др.

— А Цветан Спасов? Той също е бил правист.

— Той също учеше в Юридическия факултет, но беше помалък с една или две години. Не го познавах. Чак след смъртта му, за която научих в Плевенския затвор, прочетох и негови стихове...[44]

— Какви политически акции организирахте?

— Нашето студентство, което политически беше много будно и активно, се откликваше на всички по-важни събития. Като бонсисти взехме участие в първомайската демонстрация през 1939 г., организирана от официалните профсъюзи, но както се казваше тогава — превзета от нас. Не позволихме на официалните оратори да говорят — това беше в Казиното на градската градина — запяхме Ботеви песни и изобщо цялото сценарио на властта беше сринато от основи. Всичко завърши с „Жив е той, жив е“ и с голям бой с полицията.

Сериозно сблъскване стана през 1940 г., в деня на Ньойския договор, който се използуваше главно от фашистите[45]. Те избраха за център на акцията си нашия Юридически факултет, а той беше най-яката крепост на БОНСС-а. В трета аудитория, а след това по стълбището стана голямо сбиване между нас и фашистите. На другия ден вестниците препечатаха някаква кореспонденция от „Пополо ди Рома“, вестника на Мусолини, че комунистите се опитали да направят акция в Софийския университет, обаче били изхвърлени от „националното студентство“. А то беше тъкмо обратното — в случая изхвърлено беше „националното“ студентство[46].

След туй окупацията на Чехословакия предизвика също една демонстрация пред Чехословашкото посолство, срещу Зоологическата градина на бул. „Фердинанд“, сега „Толбухин“[47]. Излезе тогавашният пълномощен министър на Чехословакия Прокоп Макса на балкона на посолството, разплака се, махна ни с ръка, прибра се. Конницата на Салабашев ни подгони. Скрихме се в двора на университета.

— Струва ми се, че веднъж в разговор споменахте, че сте направили „лъвски скок“, спасявайки се от полицейските палки. За този случай ли ставаше дума?

— Именно. За пръв път тогава се учудих на физическите си данни. Ние се укрихме в двора на университета, залостихме вратите, хвърляхме камъни и шепи пръст, но в края на краищата полицията успя да проникне в двора, и то на коне, с извадени саби. И за да се отърва от конете и шашките, направих един „лъвски скок“ през оградата към уличката зад университета — „Климент Охридски“, — почти срещу къщата, където живееше Йовков. На един дъх, без никакво спиране, прехвърлих оградата. В такива случаи на човек също му израстват криле. Бичовете и голите саби са наистина много неприятно нещо...

Общо взето обаче, университетът се ползуваше с известна автономия; това даваше много възможности и на борбата на прогресивното студентство.

— Имате предвид легалните начини на борба — сказки, реферати, доклади и т. н.?

— И това естествено. Изнасяхме реферати, дискутирахме, и то по такива въпроси, които на човек му се струват немислими в една обстановка на фашизъм и „безпартийна“ власт. Но ставаха такива работи. Организирахме и сказки, и реферати на различни теми, включително, да кажем, за танците — произхода на танците — едно материалистическо обяснение, свързано с теорията на труда като фактор в очовечаването на маймуната... Спомням си, че тогава студент беше и Евгени Матеев, един много даровит наш икономист, след Девети беше съветник към Министерския съвет, сетне началник на „статистиката“, издаде книга — „Субективната школа в политическата икономия“[48]. Атакуваше субективизма на виенската школа. Още тогава, като студент, беше много начетен, обичан от студентството, даровит. Изнасяше сказки, които масово се посещаваха. На някои от неговите сказки ставаха много ефектни сблъсквания с фашистите.

Имаше и един Крум Ахчийски, който също така изнасяше сказки, доста умен човек. Говореше от името на Академичните дружества, които също бяха в ръцете на БОНСС-а. Впоследствие обаче се оказа, че е бил завербуван от полицията. Изглежда, че при някакъв случай са го арестували, не е издържал и е подписал някаква хартия. След Девети изчезна... И такива работи имаше в нашия бонсов живот като във всяко голямо народно движение.

* * *

— По това време, през студентските години, вие вече активно участвувате и в нелегалната партийна борба. Кога ставате член на комунистическата партия, къде ви приеха?

— Приеха ме в дразмахаленската партийна организация. Вече бях подготвен — бях член на Ремса откъм 32-ра година. За член на партията ме предложи един стъкларски работник, Американ Георгиев. Един умен, чудесен човек. Той и сега е жив, пенсионер от армията, работи в Градския комитет на партията, в Ревизионната комисия... Това беше началото на 1938 г. Бях студент първа година, т. е. още съвсем млад, дори направих възражение по тоя повод. Но Американ ми каза, че това няма значение. Така станах член на партията, в една партийна група, която се състоеше от седем-осем души, хора с най-различни професии и, бих казал, с различно социално положение. В групата ни влизаше един дребен бакалин, който се казваше Захари Аврамов, много спокоен и разумен другар, неговата бакалничка на ъгъла на ул. „Дунав“ и „Тимок“ ни беше постоянната явка. Имаше една чиновничка от Първостепенната болница, която се намираше на бул. „Сливница“, близо до жп линията — там и сега има болница. Казваше се Веса Михайлова. Тя също е жива, доскоро работеше в ЦК на партията, беше сътрудничка там. Имаше в групата и един каменарски работник, Иван Харизанов, който работеше в каменарска работилничка при гробищата, изчукваше паметници. Също и един дърводелски работник, който неотдавна, след като не се бяхме виждали оттогава, пристигна вкъщи и ме попита дали го познавам. Естествено, познах го. Той и тогава беше прекрасен човек, много активен, но след Девети септември 1944 г., види се, не беше направил постъпки да бъде признат за активен антифашист. За разлика от много други... В нашата партийна група имаше и един студент по география, Димитър Николов, Митко. Беше много предан човек, много скромен. След 1944 г. беше директор на гимназия. Обеси се десетина години след Девети. Имал си е някакви неприятности.

На следващата година станах секретар на партийната група в Дразмахала, а малко по-късно — „дублиращ“ на Американ Георгиев. На него му повериха работата в един от секторите на Втори партиен район — Индустриалния квартал, Малашевци, Орландовци, част от софийската гара. Аз го „дублирах“. Така станах член на районния комитет... В началото на войната Вълка Горанова беше партиен секретар на втори ра-

йон, а аз — член на бюрото. В това си качество вършех известна работа в Индустриалния квартал — възстановявах заедно с Американ връзките, защото там партийните организации бяха доста разбити. Почти във всяко предприятие имахме по един-двама партийни членове, които държаха около себе си още по пет-шест души симпатизанти, хора, които вършеха работа, но формално не влизаха в партията. Законът беше много строг за тези, които плащат членски внос. Симпатизантите също плащаха, но под други форми — късане на „помощни марки", събиране на стотинки за безработните и други. Този квартал и Банишора бяха двата най-активни, според мен, сектора на втори район. Познавах и работата, която се извършваше в Банишора — чрез Валентин Андреев и Борис Милев, които тогава работеха в районния комитет на Ремса. В ремсовия комитет беше и Георги Павлов, впоследствие стана министър на тежката промишленост. По едно време по липса на квартири районният комитет на Ремса правеше своите сбирки у нас, та оттам и тия връзки. Но това бяха двата най-активни сектора на втори район. Не случайно след започването на войната срещу СССР Софийската партийна организация най-напред там потърси да организира първите бойни групи — за саботаж и борба срещу немските и българските фашисти.

Такава беше партийната дейност. Тя беше нещо безначално и безкрайно и зависеше много от инициативата, от вътрешното състояние на човека, от желанието да се свърши някаква работа, дори повече, отколкото бе предвидено в инструкциите. Сутрин се събуждахме с мисълта: „Какво трябваше да свърша днес?" Имахме си задачи, поставени и самопоставени, план за работата с хората или за някоя акция. Случваше се да не дочакаме нареждания, сами започвахме да пишем позиви: правехме си желатинова каша, отгоре залепвахме листче, написано с химически молив, химикалът се отпечатваше върху желатина и след това върху желатина „печатахме" позиви. Трябва да ви кажа, че това беше за мен един ползотворен житейски период, защото контактът ми с трудовите хора от Индустриалния квартал ми даде много реална представа за тях, изпълни ме с респект, с уважение към тези безхитростни мъже, вършещи работата си без шум, без външен блясък. Между тях имаше връстници на баща ми и ми беше страшно неудобно да им се явявам в ролята на ръководител. Но те пък се отнасяха с такова разбиране и с такава естествена простота към това, че ме улесняваха. Скоро се почувствувах съвсем в средата си...

* * *

— Казахте, че нелегалната партийна дейност ви свързва с много хора. Това ви е дало възможност да опознаете различни страни на човешкия характер. Бихте ли разказали някои конкретни случаи?

— Много интересно се изявиха някои черти от човешката същност, когато настъпи моментът на изпитанието. След началото на хитлеристкото нападение над Съветския съюз партията прие курса на въоръжена борба срещу фашизма. Във връзка с това в нашия район при мен беше изпратен Никола Ботушев[49]. Един стар революционер, лежал в затворите през 25-а година, след туй работил в нелегалната партийна печатница, хванат и лежал в затвора втори път между 36-а и 38-ма година заедно със своя баджанак Стоян Константинов, когото наричаха Малкия Ботуш. Никола беше Големия Ботуш, а този — Малкия. Сега между впрочем Стоян Константинов е посланик във Виетнам. Аз трябваше да свържа Ботушев с хора, които биха влезли в бойни групи, и той доста бързо успя да създаде три групи от по четири-пет човека. От тази работа нищо не излезе за съжаление: беше много трудно по онова време да се намерят оръжие, взривни материали. Изобщо трудности колкото искате. Работата се проточи близо два месеца и стана голям провал. Полицията пуснала по следите на Христо Ников, който беше в Софийския градски комитет, един провокатор[50]. От Христо Ников стигат до Ботушев и до трима души от една от групите, които бяха заловени. Оказа се, че и отдолу имало провокатор — един, който се уплашил и отишъл, та предал и моя милост допълнително. Той беше месарски работник, когото бяхме определили за инструктор по бойната подготовка, понеже беше запасен подофицер. Беше човек, който изглеждаше твърдокаменен, железен, а се оказа страхлив. Наши момчета от интелигенцията се държаха по-достойно, отколкото подобни „твърдокаменни“ другари. Но кое беше интересното? Този период, тия два-три месеца след началото на антисъветската война и курса към въоръжена борба, беше нещо като лакмусова хартийка — топнеш човека в „киселината“, и веднага се вижда какъв е. Тук вече нямаше мърдане — трябваше да вземеш позиция, трябваше или да се ангажираш, или — не, трябваше да си определиш пътя и съдбата.

Имаше един бай Вълко Кънев, кожарски работник, знаеха се с баща ми още от тесняшките години. Живееше някъде между „Малашевци“ и „Хаджи Димитър“, прозорчето на къ-

щурката му гледаше в открито поле, цялото в магарешки тръни. Та този човек отказа да влезе в бойна група. Първо, грешката беше моя и на другарите, с които се бях съветвал. Той вече беше човек над четиридесетте, а за тия работи бяха необходими млади хора. Това е съвършено ясно. Освен това имаше три или четири деца. И когато отидох да поприказвам с него, той с една добра и малко тъжна усмивка каза: „Абе виж какво, Емиле, погледни ги тия. Ако стане нещо с мен, така ще си измрат отгладни. Освен това, да ти кажа право, с похабени нерви съм, не съм сигурен, че ако ме хванат, няма да направя някоя пакост." Честно, открито. На мен и през ум не ми мина да се разсърдя или да го упрекна. „Нищо, бай Вълко, каквото можеш, това прави!" И той наистина правеше много в кожарската фабричка, в която работеше.

А имаше един случай тъкмо противоположен. Един комунист, работник, шлосер, малко нещо интелигентствуващ работник, поначетен, лежал и в затвора, също отказа. С него се срещнахме до трамвайното депо на ул. „Мария Луиза", сега „Г. Димитров" — там имаше малка градинка. Беше в първите дни след 22 юни. Срещнахме се, казах му, че има нов партиен курс, че има нужда от такива хора като него, за да се формират бойни групи. Той ме погледна, помисли и викна: „Това е авантюра!" „Кое е авантюра?" — питам го. „Всичкото — и курсът, и бойните групи!" Скарахме се жестоко и се разделихме. След Девети се видяхме веднъж или два пъти, изобщо не заговорихме за този случай. От него разбрах, че е станал началник на трудово-възпитателно общежитие. Попаднал на мястото си...

В това отношение имаше и по-куриозен случай. По едно време, вече след Девети, при мен пристигна един другар, пак бивш кожарски работник, служеше в Държавна сигурност. Носи ми една снимка и ме пита познавам ли този човек. Погледнах снимката, познах един от бившите активни отецпаисиевци от нашия курс в университета. Оказа се, че този човек се наместил инспектор в Държавна сигурност. Та и такива работи стават.

— В „Пленено ято"[51] с голямо уважение говорите за Никола Ботушев. Можете ли да прибавите нещо към неговата характеристика като партиен функционер и човек?

— Ботушев беше романтична душа въпреки големия му опит — и партиен, и житейски. Свиреше на китара. По онова време аз имах китара вкъщи и също подрънквах. Ботушев сви-

реше на китара и пееше, имаше хубав глас. Когато идваше у дома, доста романтично разказваше какво ще правим, как трябва да се сражаваме с полицията, как, стига човек да е сърцат, да не се стресне, да запази хладнокръвие, може да накара противниците си да се уплашат. Тези разговори трябваше да ни подготвят психологически към бъдещата ни дейност, но така и не стигнахме до бойна проверка, защото ни изловиха много бързо. След смъртната присъда, която получи, там, в камионетката, с която ни връщаха в затвора, Ботушев запя. Аз това съм го написал в „Пленено ято". Струва ми се, че запя песента за млад Стоян, когото на два пъти го вардели, на третия го хванали и който, като рекли да го бесят, поискал да му операт ризата, перчемът му да се вей и т. н. Макар че Неделчо Ганчовски ми възразява, че песента била друга. Той също беше в този процес и неотдавна издаде книга със спомени от онова време[52]. Но хората понякога различно запомнят нещата или различно не ги запомнят.

— Всъщност арестуват ви, когато става провалът, за който разказахте, нали?

— Да. Тогава. На 1 октомври 1941 г. ме арестуваха. Другите бяха арестувани преди това, на 26-и и 27-ми септември. Бяха ги арестували при доста тежки обстоятелства, защото вън от споменатото провокаторство бяха заловили у част от тези хора, с които Ботушев е поддържал връзка, взривни материали и оръжие. Става въпрос за Никола Шопов, сладкарски работник, който между впрочем пишеше стихове и беше голям песнопоец, и Денко Денев, строителен работник. Оставили за една нощ куфар с бомби и два-три пистолета при един шивашки работник, Александър Велков, полицията ги намира при обиск. Всичко това утежни положението на тези хора и четирима получиха смъртни присъди. Слава богу, че у нас не намериха нищо.

Искам да ви разкажа една подробност, за която също съм писал, но не е лошо да се спомене, твърде интересна е. Провокаторът, който ме беше предал допълнително, нашият инструктор по бойна подготовка, за когото стана вече въпрос, Калчо се казваше, и когото след Девети заловиха и разстреляха, ето какво беше направил: след като узнава, че са арестувани всички останали, отива в полицията, сам се предава, т. е. казва, че е бил увлечен и пр., но че е готов да служи, предава и мене, защото беше един от малцината, които знаеха името и адреса ми — само той и Ботушев. Предава ме, а след това минава през къщи и оставя бележка на майка ми до мен: „Па-

зи се. Серго и другите са арестувани!“ Серго беше псевдонимът на Ботушев. Както виждате, едно противоречие в човешката психика, в човешката природа...

— Може би е почувствувал някакви угризения или пък е било просто застраховане, нещо като алиби пред вас.

— Според мен имал е угризения, те са го накарали да ме предупреди.

* * *

— След процеса следват трите години в затвора. По това време вие сте едва 23-годишен.

— Тези три години бяха за мен цяла школа. Срещнах и много интересни хора и човешки съдби, пък и сам преживях доста нещо.

— Три години не са малко в един човешки живот, особено пък три години в такива условия.

— Като погледне човек по-спокойно — не е много. Но не е и малко, когато става дума за затвор. Не е курорт все пак. Винаги са казвали, че затворът е школа. И това е вярно. Но не само защото водехме редовни занятия по марксизъм-ленинизъм, история на обществата, политическа икономия. Не само за това. При условията в затвора или, да речем, в казармата, в едно общежитие, човек е непрекъснато пред очите на всички. Не можеш да скриеш природата си, характера си, твърде бързо всеки се разкрива. И това също беше добра школа... Какви случаи имаше... Например, за да поддържаме някакво ниво на храненето, бяхме се разпределили в така наречените „столчета“ — по четири-пет души в „столче“. Затворническата храна беше абсолютно недостатъчна, пък изглежда, че и директорът на затвора и управата крадяха много. Когато от време на време идваше прокурор, за да инспектира битовите условия в затвора, ние не се оплаквахме, защото управата ни даваше други възможности — да кажем, през зимата да си внесем малко дърва за печката, която палехме веднъж-два пъти в седмицата или на някой наш празник.

— Става дума за плевенския затвор, нали?

— Да, за стария плевенски затвор. Зимата на 41-ва и 42-ра година беше много студена и стените се покриваха с един слой ледец, а дрехите ни, когато ги окачвахме по стените, залепваха. Интересно е да се каже, че по това време никой от нас не се простуди. Даже си миехме главите и краката на чешмата в двора, която беше обрасла с лед. При такива условия чо-

век се мобилизира, вътрешна мобилизация, душевна... Освен това в този затвор обикновено държаха вратите на килиите отворени, така че имахме възможност да излизаме на двора и да ходим, за да се постоплим.

Но ставаше въпрос за „столчетата". Позволяваха да получаваме отвън храна, а близките ни и другарите пращаха каквото можеха. Но имаше хора, които получаваха по-малко, дори нищо. И затова с ръководството ни в затвора — това бяха: бай Добри Терпешев, Георги Чанков, Райко Дамянов, Георги Аврамов и други — комбинирахме „столчетата" така, че да се получи равновесие — всички да се хранят сносно. „Столчетата" си живееха нормален живот, всичко, което се донесеше отвън, се слагаше наедно. Имахме си домакин, който разпределяше храната по „столчетата". Имаше обаче и случаи, когато получилият храна, особено някои от селските другари, гледаше да си скрие нещичко. Дори веднъж някой беше видял как един яде от торбата си през нощта. Това са дребни неща, които, без да са фатални, показват какво може да стане от човека при други условия...

Та в такива условия характерите се изявяваха — и то доста първично, доста грубичко. Но трябва да ви кажа, че основната част от колектива, т. е. като изключим случайно попадналите хора, защото имаше и такива, попаднали в затвора за една казана приказка, препсувал немците или рекъл на магарето си: „Защо се запъваш като немец на източния фронт" — основната част се състоеше от прекрасни хора, комунистическият колектив беше много сплотен, съществуваше едно хубаво другарство, което възпитаваше, облагородяваше и по-изостаналите. Даже сега, като се срещнем с бивши съзатворници, си казваме: „Ех, какво хубаво време беше!" А то, като погледнеш — какво му беше хубавото — затвор, фашизъм. И все пак — хубаво беше. Защото имаше другарство, имаше такава душевна връзка между нас и такава непосредствено изявена грижа за всеки човек, от другаря към другаря, действителна, без големи приказки, каквато след това не съм срещал. Изглежда, че хората трябва да попаднат на война, в затвора или на Северния полюс, за да изявят не само лошите си качества, но преди всичко добрите, хубавите, човещината си.

— Споменахте, че в затвора сте имали редовни политически занятия. Как се снабдявахте с литература?

— Чрез някои надзиратели, в двойните дъна на куфари и прочее. Плевенският затвор беше стар политически затвор. Имаше там внесена отпреди марксическа литература, не кой

знае колко богата, но я имаше. Криехме я под пода в една от килиите. И действително водехме редовни занятия. Обикновено до диамата не стигахме, защото непрекъснато идваха нови хора, ние се разпределяхме, за да обучаваме тях, и т. н. Освен това, докато в този затвор беше по-свободничко, формирахме хора. Аз станах „диригент". Аранжирах горе-долу първи и втори глас на известни наши революционни песни, а понякога и сами измисляхме текстове.

— Защо ви преместиха в новия плевенски затвор?

— Старият затвор се претъпка и още на следващата година, 1942, ни пръснаха. В началото на зимата част от нас преместиха в новия затвор, който беше само цимент и желязо. А малко по-късно голяма група ни изпратиха в лагера край село Динево, Хасковско. Това беше лагер за политически затворници. Там нямаше само хора със смъртни присъди. Иначе бяхме с най-различни наказания, дори осъдени на доживотен затвор.

— В „Пленено ято" описвате няколко случая на бягство от този лагер.

— Да. От лагера успяха да избягат Чанков, Владо Георгиев, стар партиен функционер, когото убиха по-късно в борбата, Георги Аврамов, Ангел Цанев и някои други. Канехме се да бягаме и ние с Добри Терпешев, но някой беше надушил това и планът ни пропадна. В скоро време дигнаха една група заедно с бай Добри и я пратиха в лагера край село Българово, Айтоско. А връзката беше в ръцете на бай Добри, тъй като той бе от този край — Харманлийско-Хасковския. Останалите ни прибраха в хасковския затвор. Но около тези бягства имаше и такъв случай: един от другарите, който се канеше да бяга, ми поиска винтякето. Току-що бях го получил от близките си. Аз му предложих друга дреха, тъй като също се канех да бягам заедно с Добри Терпешев и винтякето ми беше нужно. Онзи се съгласи. На следващия ден заедно с други другари успя да избяга. Ние цяло денонощие умело прикривахме бягството им. Потърсвам аз след това якето, оказва се, че той го задигнал. Харесало му — взел си го. А след 9. IX. 1944 г. почнаха да му се харесват и много други работи, докато се изложи и провали. Разни хора, разни идеали, както се казва, дори когато хората се борят за една и съща кауза.

— След хасковския затвор попадате в ловчанския. Това е през 1943 г., нали?

— Да, струва ми се, че беше в началото на есента, а скоро след това пък ме преместиха в софийския. Няма да забравя

една страшна нощ в ловчанския затвор, когато за пръв път видях екзекуция, не самата екзекуция, но проекцията на екзекуцията. Обесиха един наш другар, не си спомням вече кой беше, защото в този затвор прекарах само две седмици. Беше нощ, чуха се викове и ние наскачахме на прозорчето. Видяхме сянката на бесилката и на жертвата върху стената на затвора; сянката се люлееше, понеже някаква лампа се люлееше от вятъра... След това, през 1943 година в софийския затвор, разстреляха групата на Емил Попов, заловените с радиостанцията. Разстреляха и Мико Папо, един седемнадесетгодишен младеж, който много хладнокръвно, геройски си отиде. Другите не бяхме чули как са ги извели, но Мико беше разбрал след едно повикване привечер, уж за справка. Чухме да казва: „Вие ме водите да ме разстрелвате!“ Тръгна покрай килиите: „Прощавайте, другари! Смърт на фашизма!“ Надзирателите тичаха подир него, обаче да го спрат грубо не смееха. Ние направихме съответната канонада с блъскане по вратите с железните кофи. Такива работи преживяхме. Днес разговаряш с човека, утре го няма. При това обикновено най-хубавите хора си отиваха. Ботушев също видяхме, когато го извеждаха. Беше след полунощ на 17 ноември 1941 г., един месец след присъдата. Видяхме го през шпионката, защото чухме вика на единия от четиримата, изглежда, че го бяха изненадали, стреснали в съня. Когато погледнахме, на отсрещната страна на коридора, по средата имаше шахта, той минаваше със завързана уста, следван от тъмничари и войници с натъкнати щикове, опитваше се да каже нещо, но нищо не се чу... Преди екзекуцията смъртните бяха в отделни килии, но на разходка ги извеждаха заедно с нас. Така че се виждахме. Още отпреди се бяхме сприятелили с Ботушев, и в затвора, по време на тези разходки, разговаряхме често. Сега в една книга със спомени за същите неща на Неделчо Ганчовски има странно изречение: „още тогава се познавал белетристът Емил Манов“, т. е. едва ли не съм бил наблюдавал как се държи Ботушев преди екзекуцията, та да напиша сетне за него. Нещо, което е абсурдно. Не само че ми е чуждо, това би било цинизъм — да наблюдаваш своя другар пред смъртта му, за да го опишеш после. Даже не ми е минало тогава и през ума, че ще пиша някакъв спомен за затвора и за тези хора. Как е могла да дойде такава мисъл у един иначе умен и етичен човек, не ми е ясно. Това е вън от разбирането ми[54]...

— Софийският затвор ли беше последен?

— Не. Може да се каже, че обиколих доста от затворите

на България. При големите бомбардировки над София през 1944 г., след като падна бомба в двора на самия затвор, евакуираха целия софийски затвор в Сливен, за да не стават бягства.

* * *

— Кога ви освободиха?

—На осми септември. Прекарахме с жена ми* един ден в Сливен, самия 9 септември, след това се прибрах в София. Нашите бяха евакуирани близо до София — в село Чепинци, — за да може да ходи баща ми на работа в София. Работеше в една обущарска работилница. Там, в селото, ги намерих. Но най-напред, още с пристигането си, отидох да се обадя на ул. „Врабча", дето тогава се намираше Централният комитет на партията. Исках да потърся моите съзатворници, за да получа работа. Трябваше нещо да се върши, а тогава хората не бяха толкова много. Срещам по стълбите Георги Чанков, той беше от тези, които избягаха от лагера при с. Динево. След това е участвувал в ръководството на партизанското движение. Вика ми: „Разгеле. Бай Добри е тука, ще отидем при него." Отидохме при Добри Терпешев. Решиха заедно с него да вървя в западните покрайнини и в Сърбия, където нашата армия беше почнала да помага, защото там предстояха за решение някои сложни политически въпроси. Необходима беше разяснителна работа сред населението. Уговорихме се да тръгнем на другия ден и аз излязох, но Чанков ми викна отгоре, от стълбите, да почакам. Дойде и ме помоли да отида да приема временно втори полицейски участък, който още не бил завзет. Той се намираше срещу Дирекцията на полицията, срещу Дирекцията на милицията сега. Възразих му, че за милиционерска служба не ме бива, но той каза, че няма кой и че това ще бъде временно, само за два-три дни. Бях облечен в един груб вълнен костюм с голф, който нашите ми бяха направили към края на затвора, тъй като бях почнал да боледувам от силно възпаление на белодробните жлези. Та направо с този костюм и с туристическите обуща отидох да „превземам" втори участък. Казвам на часовоя, че съм новият началник на участъка, той веднага застана мирно — беше 11 септември. „Господин на-

* Става дума за Дида Самуилова-Манова.

чалникът е горе“ — казва. Отивам горе и заварвам странна картинка — един самоарестувал се в кабинета си началник, полицейски майор. Разпасал се, сложил си пистолета върху масата. В униформа, но не излизал от кабинета, откак властта се е сменила, в очакване да му дойде заместник... Та такова беше „превземането“ на този участък. Рапортува той, че конете са на коневръза, колкото ги е имало там, че стражарите са в спалното помещение и също чакат. Тогава натоварих по един стражар и по един наш другар да патрулират по улиците, уредихме дежурства и пр. Та така вместо три дни останах седемнадесет, защото се оказа, че няма кого да пратят за постоянен началник. Най-сетне вдигнах гюрултия и казах, че напускам без разрешение. Освободиха ме. И къде, къде — пратиха ме в Радио София. Там директор беше вече Орлин Василев. Наши писатели бяха превзели радиото по същия начин, както аз участъка. В радиото заех една неопределена длъжност. Стоях всичко на всичко два-три месеца.

— Все пак с какво се занимавахте?

— Главната ми работа беше нещо като политическа цензура, през мене минаваха материалите за предаванията. Иначе работех или дори водех отдела за художествена, културна, театрална пропаганда.

— Това е всъщност основаването на културната редакция в радиото?

— Нещо от този род. Бяхме заедно с Валери Петров, с Геров, с Богомил Райнов, а може би и с някои други.

— Бяхте ли вече познати с тях?

— Запознахме се още покрай „Ученически подем“. В редакционната му колегия влизаха представители от всички софийски гимназии — и мъжки, и девически. Оттам се познаваме и с Валери Петров, и с Геров, той учеше във Втора мъжка гимназия, ходеше със зелена фуражка, и с Богомил Райнов.

— С Богомил Нонев също, предполагам, защото и той се появява на страниците на списанието.

— Да, той също пишеше там. Та в радиото написахме с Валери една радиопиеска, която беше озаглавена „Царят е гол“, по Андерсен — „Новите дрехи на краля“. При това Валери е човек на вица и на инвенцията, а аз се опитах да напиша по-сериозната част. Стана нещо. Че и втора такава пиеска написахме...

— Не ги ли пазите тези работи?

— За съжаление — не. Просто ние ги пишехме тогава там, веднага, на масата. Импровизирахме, както ни дойде, за да

храним художествената пропаганда. Помня, че сътрудничеха и доста от нашите леви писатели. Между другото и Тодор Генов, който един ден пристигна в офицерски мотоциклетистки габон — това е бял кожен гащиризон, много елегантен, с цип отпред, с два джоба, а от джобовете му се подаваха две седефени дръжки на револвери. Трябва да ви кажа, че цялата редакция, както си бяхме, изполягахме от смях. Поискало му се бе сигурно да си поиграе на революция, де да знам...

— Споменахте, че в радиото сте били само три месеца. Защо напуснахте?

— Вече бях изтървал първата фаза на Отечествената война и поисках да участвувам във втората. Като доброволец. А те ме взеха в така наречената Пропагандна рота. Имаше такава рота към Министерството на отбраната, която по-късно стана политотдел, а след това Политическо управление на войската. Отначало беше само Пропагандна рота, така, както беше наследена от старото Министерство на войната, само че с ново съдържание. Началник беше Трайчо Доброславски. Беше дошъл от „Звено" в партията. Вършил е доста работа. Той по-късно се самоуби. Не зная дали знаете неговата история. След едно събрание, на което много остро си изказал мнението по редица въпроси, прибира се и... Съдба!

— Каква функция изпълнявахте в пропагандната рота?

— След като станах доброволец, хванаха ме, облякоха ме във войнишки дрехи, ние, политическите работници, тогава носехме офицерски униформи, но без пагони, и ме пратиха под формата на инструктор, който ще се занимава с културна работа в политотдела на Първа армия в Унгария. Пътувахме нататък заедно с Петър Славински и даже живяхме в град Сегетвар в една квартира.

— В какво се изразяваше дейността ви като инструктор по културните въпроси?

— Оказа се, че кой знае каква дейност не може да се развие, понеже Ламар, като запасен поручик, беше вече „превзел" културната част, така да се каже. Имаше театри, подвижни кина. От друга страна, Стаматов, актьорът Георги Стаматов, водеше театрите. Той имаше чин капитан от запаса. Тия двама хора воюваха във войната главно помежду си — „кой да води бащината дружина". Стаматов не го признаваше „онзи поручик там" и сам решаваше въпросите на театрите. „Поручикът" казваше от време на време „Майната му!" по ламаровски и гледаше да си достави хубаво винце, разгеле, в Унгария имаше много вино. Нашите войници си пълнеха манер-

ките. Та аз заварих една такава ситуация, в която буквално не знаех какво да правя. Хората се отнасяха с известен респект към мене — все пак бивш политзатворник, но не можах да им „стъпя“ на шиите, т. е. да въведа някаква единна команда. Всеки развиваше дейност, както намери за добре. Имаше различни кино- и радиоустановки за пряко предаване от фронта. Водеше ги режисьорът Дако Даковски. Той пък правеше други работи. Отива някъде близо до фронтовата линия и понеже имаше едно доста дълго затишие преди нападението на немците на Драва и при Балатон, за да не бездействува, извиква от съответната част няколко войници, един с картечница и двама-трима с пушки, организира трясък на бой и предава по радиото...

— Репортаж на живо, както се казва сега...

— Началото на бутафорията. А аз изпълнявах някои поръчки на Щерьо Атанасов, той беше началник на политотдела. Един много приятен човек, спокоен, разсъдлив, умен, човек с огромна революционна биография. Ние и по-късно запазихме хубавите си чувства един към друг. Един човек, който е вземал участие в революцията в Китай, по време на войната е работил в Съветския съюз като партизанин и нелегален. Преживял е истории, подобни на тези на Левски с бръсненето в бръснарницата... След туй е бил прехвърлен в щаба на Тито като помощник и съветник. Там го заварва Отечествената война, нашето участие в нея. Връща се в България и отново отива на фронта. Страшно спокоен човек. По това време немците рядко бомбардираха, тъй като нямаха много авиация на този фронт. Само от време на време се появяваше по някой месершмит с по две бомби. Дойде един такъв месершмит над Сегетвар, пусне една-две бомби, след него още един, и толкова. Спомням си, че веднъж стана една такава бомбардировка тъкмо когато седяхме в щаба на бай Щерьо. Беше ни дал някакви нареждания, а след това ни разказваше смешни случки от своето революционно битие. И изведнъж — въздушна тревога. Ние се понадигнахме, понечихме да тръгнем нанякъде, за да се укрием — къде ще се скриеш, всички къщички бяха малки, едноетажни или двуетажни. Бай Щерьо се усмихна: „Седнете, седнете, няма смисъл. Тука ли ще бъде, или там — все едно. Даже може да сбъркаш тъкмо като излезеш на улицата.“ Седнахме и той продължи да разказва. Разбира се, ние трудно го слушахме. Добре, че бомбардировката свърши бързо...

— Участвувахте ли в големи боеве?

— Не, нито в големи, нито в малки, така се случи. На ня-

колко пъти попаднах в нашите предни позиции, които се намираха при Барч — един град южно от Балатон. Там понякога пострелвах. И само един-единствен път попаднах в по-гореща обстановка — когато почна немското нападение при Драва-Соболч. Там сега, край Харкан, са големите гробища на загиналите български войници.

* * *

— На фронта ли дочакахте края на войната?

— Не. След като немското настъпление беше отблъснато, се наложи да замина за България, за да докарам два-три автобуса за нуждите на пропагандата. Преди това бяхме писали искания, но тъй като нищо не излезе, пратиха ме на място да издействувам. Върнах се в София. Но тук ме задържаха в политотдела към Министерството на отбраната. Сетне видях зор, докато се измъкна от войската.

— Кога напуснахте армията?

— През 1952 година.

— На каква работа преминахте?

— Попаднах пак на административна работа — в Комитета за наука, изкуство и култура — КНИК тогава — като подпредседател. Там водех един сектор, който се занимаваше с културните учреждения и паметниците на културата. [...]

— Къде работехте след комитета?

— Първо искаха да ме пратят в БТА, но отказах. И тогава се залових с редакторско-литературна работа. Постъпих в издателство „Български писател". Понеже нямаше свободно редакторско място, каквото исках, станах заместник-главен редактор. Тук вече се почувствувах добре. Работехме по половин ден, имах възможност да се занимавам със собствените си литературни амбиции. Дотогава бях написал само „Пленено ято" и „Краят на Делиите". И то в извънработно време, а работното ми време беше по десет-дванадесет часа на денонощие, особено в армията. Така че тук се поосвободих и се почувствувах щастлив. При това се сприятелих с хората в редакцията. Особено със Светослав Минков, който беше главен редактор, и с Фурнаджиев, който пък завеждаше поезията. Много добре се разбирахме. От време на време излизахме заедно, те бяха мераклии на винцето и макар че тогава аз още не пиех, ги придружавах до Руския клуб, водехме дълги разговори.

— Предполагам, че именно тук сте се запознали и с някои от нашите писатели.

— В издателството се запознах с повечето от нашите писатели. Между другото и с Димитър Талев, на когото редактирах „Преспанските камбани“. С него тогава имахме няколко продължителни разговора. Дори ми разправи историята си – откъде е, какъв е, какво е патил и т. н.

— Какво впечатление ви направиха „Преспанските камбани“?

— Книгата много ми хареса. Но тук-таме имаше пасажи, където патриотичните му чувства бяха попрелели. Посъветвах го да помисли. Ако държи много, може и да останат така, както са, но това понижава нивото на цялата книга, казах му. И той на другия ден дойде: „Прав си. Ще избие на евтин политически памфлет.“ В това се състоеше моето редактиране. Той си имаше чудесен своеобразен език и изобщо не ставаше дума за книгата като цяло. С него тогава поддържахме близки не, но много сърдечни връзки.

През 1956 г., малко преди Априлския пленум, ме взеха за един от секретарите в Съюза на писателите. Главен секретар беше Христо Радевски, другият секретар беше Пенчо Данчев. Толкова бяхме — трима. Не бих казал, че моето секретарство беше много сполучливо — като длъжност, пък и като възможност човек нещо да направи. Това време съвпадна с Априлския пленум, всичко се преживя много бурно и доста трудно за повечето от нас. Даже с някои другари се поскарахме. С Радевски също. Трудно ревизираше някои свои симпатии, но все пак ги ревизира. Той е един изключително достоен човек... Но стана така, че си взех шапката и се махнах от секретарството. Реших, че когато човек няма възможност нещо да направи, по-добре е да не заема мястото, длъжността. Едно от бурните ми преживявания беше през 1957 г. — историята с повестта „Недостоверен случай“, около която се вдигна, според мен, излишен шум[55]. След туй бях малко време в издателство „Народна младеж“, а после в сп. „Родна реч“.

— Кога отивате в „Родна реч“?

— Около 1959 г. Списанието току-що се създаваше — беше излязла само една книжка. Там работихме с Тончо Жечев, Драгомир Асенов и Надя Грозева. По-късно дойде и Герчо Атанасов. Но в началото бяхме само тримата плюс един секретар на редакцията. Бяхме добър колектив, живеехме много задружно. За мен това беше един хубав период.

— Струва ми се, че списание „Родна реч“ по своето предназначение прилича на „Ученически подем“. Съгласен ли сте?

— Може да се каже, че основната задача беше същата –

да дава място на творческите усилия на младите, да просвещава по литературни въпроси. Ние включвахме и една учебна задача, свързана с програмата по литература — поднасяхме систематически статии по теми от обучението.

— И все пак между двете списания има една основна разлика, принципна разлика...

— Има, разбира се. Това списание се издава ЗА младите, а не ОТ младите, както беше с „Ученически подем" навремето. Но и „Родна реч" има своето място. В тази редакция получих една възможност, която другаде едва ли бих имал — да поддържам систематически, и то в течение на десетина години — близък контакт с младежта. В редакцията идваха непрекъснато ученици, носеха стихове, разкази. Идваха и по повод нещо публикувано в списанието. С някои от тях с часове съм разговарял. Много неща научих за състоянието на нашата младеж тогава.

— Кои от младите автори се изявиха по-късно?

— Ваня Петкова и още няколко, трима, четирима или петима. Трудно ми е да си припомня кои точно. Списанието ги насочваше не само в творческо отношение, а ги насочваше и към бъдещата им професия, към съответното образование. Някои от тях имаха други намерения, а ние ги насочихме към филологията. Понякога им помагахме да постъпят, защото много често се случва хора, които иначе имат добри възможности, дори талант, да не могат да влязат в университета. И ние им помагахме в това отношение. Имаше случаи обаче, когато не можехме да убедим младежа, че трябва да твори, да пише. Между тези, които пишеха, и то добре, имаше едно момче — Везенков. Беше много добро момче, скромно, даровито. Пишеше миниатюри, малки разказчета. На няколко пъти го печатахме, търсехме го да ни сътрудничи. Обаче когато свърши гимназия, мина през редакцията да се сбогуваме и заяви, че ще учи... пътно инженерство. Бях много учуден, обясних му, че това, което е отпечатано при нас, е било много хубаво, че и други писатели са го харесали, че би трябвало да следва филология и да се развие в тази област. Той обаче беше в едно потиснато настроение и каза, че във филологията трудно се влиза, а и всеки трябва да си знае мястото, да знае какво се иска от него и какво не. У него отрано се бе създало убеждението, че положението, бъдещето на всеки младеж е предопределено. Знае се предварително, още от училище, от кого какво може да стане според общественото положение на родителите, връзките и пр. и беше убеден, че в литературата

той няма да пробие. Не можах да го разубедя. След това той наистина никъде нищо не написа. Едно много мислещо момче...

— Може би точно затова? Съвременното младо поколение е доста реалистично и трезво.

— Да, абсолютно. Даже бих казал, че мнозинството млади са лишени от илюзии. А поне малко илюзии би трябвало да имат.

— Защо напуснахте редакцията на сп. „Родна реч"?

— През 1966—1967 година отново отидох в ръководството на съюза. Съгласих се, защото имаше перспектива за разведряване на обстановката. Така станах подпредседател на СБП. [...]. Но към края на годината [...] се махнах. Бях написал една статия в „Литературен фронт" под заглавие „Моят герой на нашето време"[56]. Имаше такава анкета сред писателите, поискаха и от мен — какъв е главният ми герой. В статията си пишех, че образът на комуниста е един от основните, които са ме интересували, опитах се да направя разлика между комунисти и комунисти. [...]. „Как може такова нещо! Има само един вид комунисти!" На тази тема в „Литературен фронт" излезе голяма уводна статия. Аз по това време бях в Москва за Деня на българската книга[57]. Срещам на улицата Ника Глен — известна преводачка от български. „Другарю Манов, четохте ли „Литературен фронт"? Там има статия за вас." Веднага разбрах каква е тази статия и тя стана поводът да се махна от ръководството на СБП. Изтъкнах, че ще бъде неестествено след такава статия да остана подпредседател на съюза, Джагаров беше председател.

— Как приеха вашата оставка?

— Много ме убеждаваха, че не бива и т. н. Тъкмо по това време навършвах петдесет години, искаха да отбележат това. Аз им казах, че не желая в никакъв случай да се отбелязва каквото и да било в „Литературен фронт", дето преди месец само бяха ме ругали. Имах продължителен разговор с Джагаров, с Богомил Райнов — той беше другият подпредседател. Казах, че никакви статии не искам, и главното — не искам всички хубави жени в София да узнаят, че съм на петдесет години. Това беше последният аргумент...

— И най-убедителният.

— Да... Така стана. След туй пак поработих малко в „Народна младеж" и се прибрах на свободен литературен труд. Перипетии... Всеки си има своите житейски истории.

Втора част

— Другарю Манов, началото на творческия ви път е свързано със списанието „Ученически подем“[58], което през 30-те години е играло доста голяма роля в младежкия литературен живот. Във връзка с това бих искала да поговорим повече за това списание.

— Да, струва си да поговорим повече, защото то беше за всички ни цяла школа. Ако не школа за писатели, то поне за хора, които обичат литературата.

— Кога започва да излиза списанието?

— „Ученически подем“ излизаше някъде от края на 20-те години. Ние с моя приятел Михаил Величков попаднахме в него през 1935 година, когато се смени предишният главен редактор и главен, по предложение на нашата учителка по литература Анастасия Балабанова, стана Михаил Величков. Покрай него се формира една редакционна колегия на списанието от ученици, повечето — прогресивни момчета и момичета. Всъщност овладя го РМС. През тези три години — 36-а, 37-ма, 38-ма — редакционната ученическа колегия се промени доста и списанието започна да се списва в един прогресивен дух, при една добра търпимост и умно насочване от страна на нашата ръководителка Анастасия Балабанова. Тя ни беше учителка по литература, както вече ви споменах, и наша класна наставница. И между впрочем стана така, че когато нашият випуск напусна редакционната колегия, то издържа още няколко месеца и го закриха. Просто случи се така, че тъкмо в нашия випуск и малко по-късния с една-две години се намериха младежи, които обичаха литературата и сами се опитваха да пишат. Някои от тях и по-късно продължиха да поддържат тази си амбиция. Изобщо оказа се, че в това ученическо списание започнаха няколко бъдещи талантливи писатели. Случайността играе тук доста голяма роля навярно. Почти едно поколение писатели направи първите си стъпки в това списание.

— Как подбирахте сътрудниците си? По ваш избор ли ставаше?

— Обикновено ние ги подбирахме. Понякога ни ги изпращаха учителите по литература от съответните гимназии.

— Кои влизаха в редколегията?

— В редколегията бяхме ние с Михо Величков, един ученик от класическия клас на гимназията Любомир Йорданов, Александър Вутов-Вутимски — един изключително талантлив човек, безспорен поет още тогава, Никола Калицин, по-сетнешният виден математик. От девическите гимназии — Веселина Осиковска, Кирила Възвъзова и други. Александър Геров също. Не мога в момента всички да си припомня. По-късно влязоха и Валери Петров, Богомил Райнов, Невена Стефанова.

— Как се списваше списанието? Какви теми подбирахте?

— Опитвахме се да засегнем почти целия културен живот. Първо, вътре имаше стихове. Всеки брой започваше със стихове. Печатаха се разкази, статии по проблемни въпроси на литературата. Даже имаше статия за новия художествен реализъм, както езоповски наричахме социалистическия реализъм. Имаше статии, посветени на театъра. Помня, че Кръстьо Мирски ни пишеше такива статии. Той, струва ми се, беше в „Звън", другото ученическо списание, което се издаваше при Трета мъжка гимназия под редакторството на Христо К. Радев, ляв земеделец, който по-късно попадна в затвора с процеса на геметовците през 1941 г.[59]. Той сега е в управата на Земеделския съюз. Маргарита Дупаринова, струва ми се, също пишеше по театралните въпроси. Тя също бе в редакцията на списание „Звън". Печатаха се още статии и рецензии върху художествени изложби, за живописта, музиката и прочее.

— Богомил Нонев пише по тези въпроси.

— Да, Богомил Нонев участвуваше с такива статии и също беше в редколегията. Имахме си един художник — Найден Петков. Той ни рисуваше карикатури и помагаше при оформлението на списанието.

— Има и хумористична страница.

— Да, разбира се. Накрая имаше по една-две странички хумор.

Искам обаче да ви спомена как минаваха нашите заседания на редколегията — в един активен, бурен темп, с младежка заинтересованост и запалчивост, с желанието да се изкажем по всички въпроси. Това беше едно творческо кипене, включително и за хора, които нямаха намерение да пишат. Просто живеехме с огромен интерес към литературата и към идейните проблеми на онова време.

— И все пак немалка част от сътрудниците на списанието по-късно стават известни имена в нашата литература.

— Да, така се случи. Но аз ще започна поред. От нашия клас бяхме четирима души. И това беше естествено — Анастасия Балабанова все пак беше наша класна наставница. Бяхме: Михаил Величков, Никола Калицин, както ви казах, по-късно той не се изяви в литературата, но стана добър математик, малко нещо космолог, почина преди няколко години, и моя милост. Четвъртият беше един легионер, пописващ стихове, но който доста добре се приспособи към цялата атмосфера. Той между впрочем сега е актьор. Не беше лош човек. С нищо не се беше проявил като легионер, освен че носеше значката. Представител на Втора мъжка гимназия беше Александър Геров.

— Струва ми се, че още тогава той е бил изявен поет.

— Да, беше явно даровит. И в редица отношения си беше чешит, какъвто си е и сега. Случваше се, да кажем, заседаваме в една от класните стаи и той, закъснял, влиза. Вътре шум невъобразим, защото ние спорехме, обсъждахме, нямаше въпрос, който да не разчепкваме, изобщо нямаше никакво мълчаливо гласуване по какъвто и да е повод. Та влиза Геров, поглежда през очилата си, той още тогава носеше очила, и дига ръка към Михо: „Искам думата!“ Михо го спира: „Чакай бе, ти още...“ Той не го изслушва и започва: „Не знам за какво говорите, но искам да се изкажа!...“ Тогава всички бързахме да се изкажем. Всеки говореше каквото го вълнува. А Геров още тогава печаташе стихове, нищо друго. Помня, че имаше едно стихотворение, което се наричаше „Плаж“ и в което се казваше как слънцето маже с шоколад телата. Не беше лошо стихотворение, много образно, може би малко повлияно от имажинизма. Ние тогава, както вече стана дума, четяхме не само Смирненски и Ботев, но и такива поети като Разцветников, Красински, да не говорим за пролетарските поети, Фурнаджиев. „Сватба“ някои от нас знаеха наизуст. Или стихотворението от тази стихосбирка...

— „Пролетен вятър“?

— Да, да. „Пролетен вятър“[60] — „Моя майко и моя кръщелнице...“ Обичахме поезията на тия даровити хора, които се бяха оттеглили от движението, но нищо повече. В стиховете на мнозина от тях, включително и на Фурнаджиев, звучеше една резигнация тъкмо по отношение на тая стъпка, на това, че са се оказали в чужда среда. Естествено, много близки ни бяха стихотворенията на Радевски, на партийната поезия, която твърде много ни възпламеняваше.

— Да се върнем към списанието. Кого от сътрудниците още можете да споменете?

— От Трета мъжка гимназия по едно време участвуваше Веселин Андреев и още един-двама души. Вече с подробности не мога да си спомня всички. Но през списанието минаха много. Вече ви споменах за Валери Петров, с когото там за пръв път се запознахме, по-късно станахме и добри приятели. Спомням си, че когато той дойде, това беше някъде към края на 36-а година, беше почнал да пише или вече беше написал поемата за папанинци[61] и ни я прочете в редколегията. В „Ученически подем“ тя не излезе. Не съм сигурен дали не излезе в „Изкуство“ на Георги Цанев. Струва ми се, че там излезе част от тази поема[62].

— В „Ученически подем“ се появява и името на Богомил Райнов.

— С Богомил Райнов бяхме малко време заедно, защото той дойде към края на нашия випуск. По това време той беше още далеч от социалните проблеми и беше като баща си — склонен към мистика и религиозност. Помня, че беше написал стихотворение, което ни чете и което, струва ми се, не се отпечата в списанието. Това беше стихотворение, в което имаше образа на Исус Христос, който ходи бос по телеграфната жица. Нещо, навеяно от руската поезия на символистите. Той имаше и друга среда, от прогресивни художници, които се събираха около баща му. Струва ми се, че оттам започна неговото идейно съзряване, а и нашата среда навярно изигра ролята си. Но това са вече минали неща. По-сетне, след войната, му се ядосвах, когато попрекаляваше със своята ортодоксалност. Иначе аз го уважавам като писател. Аз пръв го поздравих за „Пътища за никъде“, както и за първите му автобиографични неща, които бяха по-интересни. Но тия работи касаят по-късни години.

— На няколко пъти споменахте за Александър Вутимски. Той според мен като личност, като талантлив поет е неделим от творческата атмосфера на списанието. Зная, че сте били добри приятели. Какви са вашите спомени за него от онова време?

— Действително, през цялото време на гимназията с Вутимски бяхме много добри приятели[63]. Той беше човек крайно емоционален, високо интелигентен. Беше просто „инструмент за поезия“. Живееше с поезията. Непрекъснато рецитираше стихове и непрекъснато пишеше стихове. Такъв беше Александър Вутов. По-късно стана Вутимски, когато напечата няколко неща в „Златорог“[64]. Беше син на дребен търговец от Своге. Цялото му семейство е имало нещастието да измре от туберкуло-

за. Самият Сашо беше болен и брат му Кирил също. Брат му свиреше като фаготист в Софийската филхармония. Двамата живееха на „Раковски“, недалеч от пожарната команда.

— Казахте, че през ученическите години сте били много добри приятели. Само литературните интереси ли ви свързваха?

— Нашето приятелство с него беше по всички линии, като се почне от литературата и се свърши с идеологическите въпроси, с четенето и разговорите върху книги на класиците на марксизма, на философията.

— Единодушни ли бяхте в отношението си към литературата, или имахте спорове?

— Спорехме много, разбира се. Тогава започвахме да четем например Достоевски. Аз бях твърде непримирим към „Бесове“. Четях го и ругаех. А Сашо се отнасяше с по-голяма търпимост, търсеше там изкривените образи на времето. Онова, което го погуби, беше туберкулозата, от една страна, но и безредният живот, който почна да води в края на гимназията или малко по-късно, когато беше записал филология в университета. Започна да се увлича от така наречените декаденти. Ние пък тогава не търпяхме Бодлер. Не можехме да разберем, че това е друг вид протест срещу същото, срещу което и ние се борехме. Сашо започна да рецитира Верлен, Рембо. Дори ги харесваше повече от Бодлер. „Цветя на злото“ знаеше почти наизуст, и то в оригинал, на френски. Между нас започнаха безкрайни спорове за декадентите, за Вайнингер, за Ницше. Вутов заживя с мисълта, че в едно бъдещо „здраво общество“, както казваше, за него няма да има място. И това го доуби. Започна да пише крайна, свръхдекадентска поезия, изпълнена с тежки видения и отчаяние, която дори редакторът на „Златорог“ Владимир Василев не желаеше да печата. Той напечата стиховете му за „синия Искър“[65], спомените от детството, но другите му стихове — „Малките негърчета“, „Извратеният“ и др. — останаха ненапечатани. По-късно и ние не ги включихме в стихосбирката, която се издаде. За съжаление там не влязоха и доста стихове, които имат стойност и спокойно биха могли да излязат. Отразяваха душевното му състояние, но не бяха в тая крайна форма, характерна например за „Извратеният“.

— В предговора ви към неговата стихосбирка[66] сте описали някои ваши конкретни спомени, които много добре разкриват характера на Вутимски...

— Струва ми се, че не е нужно да го повтарям, но беше точно така. Даде палтото си на един нещастник, който зъзнеше, пияница навярно. А времето беше студено, дъждовно. Друг път

наблюдавахме минаващите немски войски по бул. „Сливница". Струва ми се, че това беше в началото на 41-ва година, малко преди нападението над Югославия. Помня, че ние бяхме от едната страна на моста, а те минаваха по другата. Пътят беше препречен, но се виждаха добре. Минаваше главно пехота. Едни такива очукани, грознички войници, уморени, прашни, нямащи нищо общо с фрицовете от отборните войски, които се разхождаха по нашите улици. Аз все пак ги гледах с чувство на ненавист, а Сашо искрено ги съжаляваше. Все повтаряше: „Горките, горките, гледай ги! Това са все работници, селяни!" Тогава още бяхме склонни да мислим, че тия хора няма да направят страшните пакости, които направиха по-късно. Вутимски беше много чувствителен, състрадателен. И тази болезнена чувствителност го погуби. Започна да пише стихове за самотата си, за нощните разходки, за разговорите с уличните фенери и т. н. Много чувствителен и много нещастен човек беше.

— Не се ли опитахте да му помогнете?

— Не можехме да му помогнем. На такова нещо трудно се помага. А и компанията, в която попадна, се оказа бохемска. Една част от нашия кръг около „Звън" и „Ученически подем" се отдели и образуваха своя приятелска компания, която се събираше в една кръчма на „6 септември". Събираха се, пиеха, пееха, разговаряха, рецитираха стихове, но това вече ставаше в една бохемска атмосфера, породила се също като реакция на времето. Но това беше и отказ от активната борба. И Вутимски попадна тъкмо в тая атмосфера. Главната фигура там беше Антон Куманов, един умен, даровит, интересен човек, краен индивидуалист, който също се погуби с пиене, само че по-късно. Остана верен на навиците си от младостта и продължи да пие безпросветно докрая. Умря преди петнадесет години от инфаркт.

— „Разминаването" ви с Вутимски става на идейна основа?

— Да. Той се промени твърде много и твърде болезнено. Времето на раздялата настъпи не само със завършването на гимназията, но и с настъпването на онова жестоко време — навечерието на войната, началото на войната, — което искаше от хората да решават каква позиция ще заемат, какво поведение ще изберат. Не може, естествено, да се предявяват към всички едни и същи изисквания. Това би било глупаво. Но в този момент именно стана и нашето разминаване.

— Между сътрудниците на списанието споменахте и Никола Калицин. И той по това време се изявява като поет, нали?

— Да. Той също пишеше стихове. Неговата поезия отпра-

щаше младежката му мисъл към едни позиции на мъдрец. Това бяха романтически навеи, навярно от Байрон. Имаше той едно стихотворение, в което се разказваше как се разхожда между руините на някаква крепост и размишлява върху историята на човечеството, за миналото.

— Нищо конкретно не казахте за сътрудничките от девическите гимназии. Струва ми се, че „женският" състав на списанието също е бил доста силен. Например — Весела Василева.

— Тя може би беше най-интересна, най-даровита като поетеса. Беше дъщеря на Григор Василев, политика-демократ. Тя загина при автомобилна катастрофа във Виена по време на войната. Струва ми се, че печаташе и в „Звън", и при нас. И в двете списания взимаше еднакво участие. Весела Василева... Нейно май че беше едно такова стихотворение: „Тази вечер в мрака син за теб плача, Виолин..." Нещо от този род. Стиховете ѝ бяха малко сантиментални. Уж сантиментални, но и хладновати. Хладновато образни стихове, отговарящи на външността ѝ, на личността ѝ.

— В „Ученически подем" започва да пише и Невена Стефанова, нали?

— Тя също дойде малко по-късно, заедно с Валери. Там, около списанието, се запознаха с Михо Величков и след войната успяха да се оженят. Тя също се проявяваше като даровита поетеса. Нейната поезия пък беше предметна. Имаше стихове за един двор с пране, за перачката[67] — образ от покрайнините. Тогава тя живееше в Лозенец. Баща ѝ имаше къща там. Той се казваше Борис Светлинов — юрист и детски писател. Между впрочем след Девети от една случка с него остана изразът: „Да поставим червеното флагче!" Защо? Защото написал човекът стихове за морето, за един кораб — детски стихове, — а в съответната редакция му казали: „Това е съвсем безидейно". И тогава той вмъква, че на кърмата на кораба се вее червено флагче... Невена Стефанова и Валери Петров бяха израсли в една по-друга среда, интелигентна, културна, която беше възпитала у тях от малки вкус към литературата, към поезията, нещо, което играе голяма роля в живота на един творец.

Имаше една Сия Чешмеджиева. Тази Сия направи една глупост. Преписала един разказ от Петер Алтенберг, австрийски писател импресионист. Разказът се казваше „Барабанчикът"[68]. Тя го представи в редколегията като свой. Но, уви, случи се така, че някой от нас, не си спомням вече кой беше, имаше неговата книжка с този разказ. Видяхме го всички, прочетохме го, беше преписан дословно.

— Български превод ли имаше?

— Да преписала го направо от българския превод. И ние с цялата си младежка прямота и грубост я изобличихме на едно събрание. Изчерви се момичето, излезе и вече не се показа. Това е то жаждата за изява. Докъде може да доведе тя, когато моралните задръжки са по-слаби!

Имаше една Фани Лозева, която пък пишеше хумористични разказчета, доста сносни, даже весели, но почти копираше Чудомир. Тя, разбира се, след това изобщо не се изяви, не стана литератор.

— В „Ученически подем“ сътрудничи активно и Веселина Осиковска.

— Да. Тя пишеше разкази. По-късно участвува с всички нас в сборника „Праг“ и след това в „Жажда“[69]. Тя се ожени за Уилфред Бърчет след войната, един прогресивен английски журналист, който по това време беше тука, у нас. Беше по времето на култа и си спомням, че не ѝ позволяваха да се омъжи, а после пък — не ѝ даваха паспорт, за да замине при него, след като по някакъв начин бяха успели да сключат брак. Такива истории. Накрая успя да замине. Живяха в Китай, във Виетнам, в Москва. Тя пишеше и изпращаше кореспонденции от тези места. Печатаха ги в „Работническо дело“. Беше много умен, етичен човек. Също от комунистическо семейство. По-голямата ѝ сестра беше активен участник в борбата.

Не ми е възможно да си спомня всички сътрудници на списанието. Любомир Йорданов например, сега журналист и автор на книги, тогава пишеше стихове. Участвуваше и една ученичка — Кирила Възвъзова, която също пишеше. Известно време, струва ми се, участвуваше и Иван Немилников, поет от Враца и разпространител на списанието там. Почина рано, в студентски години от туберкулоза. А Любомир Дорчев пък загина в Пражкото въстание в Чехословакия. Беше отишъл да учи там някакво инженерство и взел участие във въстанието. Всички не мога да си спомня.

— Как протичаше вътрешният живот на редколегията?

— Във връзка с хората вече споменах нещичко и за вътрешния живот. В редколегията цареше пълна демокрация. Още повече че почти всички бяхме с леви убеждения. Имаше и неутрални, просто добри ученици по литература, имаше и един от организацията „Отец Паисий“, но той беше културно момче, тихо, скромно, никога не опониращше със злост, никога не ни направи пакост. Така че ние си говорехме съвършено спокойно по всички въпроси. Но важното беше, че съществуваше жажда

за изява, за писане. Всичко, което трябваше да се отпечата, се обсъждаше доста горещо. Решаващо беше гласуването, а не главният редактор. Последна дума имаше, разбира се, Анастасия Балабанова, като учителка — ръководителка на списанието.

— Доколкото разбирам, тя ви е давала доста голяма свобода на действията.

— Това е истина. Тя се отнасяше много либерално към нас. Много рядко се намесваше в работата на редколегията. Само когато забележеше нещо по-драстично ляво... Спомням си, че трябваше да напиша статия за Гергьовден, когато ставаше парад на войските, на армията, а имаше едновременно с това и парад на инвалидите от войната. Аз написах една антивоенна статия, а тя така я редактира, че излезе патриотарска. Добре поне, че отдолу ми нямаше името. Май че беше редакционна.

— Става дума за статията ви „Всеки би трябвало да види“[70], нали?

— Да. Точно тази статия.

— Не е редакционна. Подписана е.

— Забравил съм. Имам няколко броя запазени от това списание, но отдавна не съм ги разгръщал... Това беше началото на първите ми опити в литературното поприще. Спомням си, че и аз по едно време под влияние на общата стихия за изява реках да опитам. Написах едно стихотворение за пролетта и друго — на пролетарска тема, което също мина. То започваше така: „Аз не пиша златоткани рими и небесни песни не плета...“, в духа на поезията от 30-те години, когато отхвърляхме всякакви лирически отстъпления и признавахме само социалния елемент[71]. Михо Величков пък имаше един разказ за Мария от Магдала... Какво ли не сме писали... Но във всичко влагахме идеологически елемент. Това бе съществено. „Ученически подем“ беше списание, което в ония години свърши добра работа сред учениците.

— Какво беше отношението ви към другия печат? Към „Златорог“ например?

— Към „Златорог“ имахме такова отношение, каквото и цялата наша пролетарска литература. Смятахме го за списание, което печата и хубави неща, в което печатаха и сериозни автори, но списание, в което хората се подхлъзват и участието в него се смяташе като отстъпка, като отказ от борбата и от левите тенденции в литературата. Владимир Василев водеше идейна борба с нашите, макар че не допусна открити фашистки тенденции. Умееше много тактично да се отнася към хората,

които биха му сътрудничили. Така той успя по-късно да привлече и Вутимски. За прогресивно, наше списание приемахме „Изкуство и критика“ на Георги Цанев[72].

— Извинете, че ви прекъсвам, но искам да ви попитам дали познавахте Георги Цанев като ученик. От спомените му разбрах, че е бил учител в Първа мъжка гимназия от 35-а до 46-а година[73].

— Да ви кажа право, оттам не си го спомням. Виждал съм го по-късно, след гимназията, когато започна да издава „Изкуство и критика“. Аз тогава изобщо не пишех и не предлагах. Но там печатаха Вежинов, когото познавах, Валери Петров също — по-късно, Вутимски. Вежинов там напечата един разказ „Превземането на остров Мадейра“. Учудвах се как Цанев го е отпечатал, защото имаше открито антиимпериалистическа тенденция. Добре беше написан. Струва ми се, че това беше първият разказ, който Цанев му напечата[74]. С брата на Вежинов — Тихомир Гугов — бяхме в един клас.

— Въпреки несъгласието ви с идейно-естетическите позиции на „Златорог“, не следяхте ли какво се печата там?

— Четяхме, разбира се. От идеен интерес. Все пак трябваше да познаваш противника... А освен това дълбоко в себе си чувствувахме, че всъщност „Златорог“ стои на позициите на реализма. Самият Владимир Василев беше на такива позиции. Не защищаваше декадентската литература. Той през последните години започна да се обявява по-остро срещу левия фронт. Но смятам, че [...] да се зачеркне „Златорог“ от историята на нашата книжнина е неправилно [...]. Би трябвало [...] да видим какво все пак е печатано там, кои са печатали. Ами че там са печатали Емилиян Станев, Багряна, Дора Габе... Не можем да отхвърлим Йовков, Г. П. Стаматов само защото са ги печатали в „Златорог“, нито пък да обвиняваме Владимир Василев, че ги е печатал. [...]

— Легално издание на комунистическата партия след спирането на „РЛФ“ става „Кормило“[75]. Това са годините 35—36-а. Какво беше отношението ви към този вестник? Как вие, младите, го възприемахте?

— Това беше любимият ни вестник. Редовно го следяхме. Той беше орган на нашата лява литература по онова време, който обединяваше всички леви и част от демократичните писатели. Представляваше едно широко обединение в духа на димитровския курс. „РЛФ“, който излизаше преди това, също следяхме, но все пак „Кормило“ е останало в паметта ми като

вестник, който стои на най-високото равнище на възможностите на нашата лява, пролетарска литература по онова време.

— Как възприехте разрива, който настъпва в „Кормило“?

— Бяхме много неприятно изненадани от разрива между левите писатели. [...] Но цялата наша компания от „Подем“ и „Звън“, учениците и младежите, които тогава навлизаха в литературата, беше решително за „Кормило“ и като идейна политика, и като творческа позиция. Спомням си, че всички въодушевено поздравихме статията на Караславов, озаглавена „Така ли е, Георги Бакалов?“[77] Статията показваше, че и най-прекрасната идея, поднесена бездарно, може да бъде компрометирана и да не повлияе никому. Вътре беше цитирано едно стихотворение на самия Георги Бакалов — „Лошо време, дявол да го вземе, вълците вият, стражарите бият“. Караславов питаше кому ще повлияем с подобна поезия. Лошото беше, че фашистката власт много точно се възползува от цялата тази история. Удари секирата на едните, удари секирата и на другите и с това работата приключи. Така че тия разправии нанесоха голямо поражение на левия литературен печат. Между впрочем Радевски непосредствено след това написа едно от най-хубавите си стихотворения. Не мога да си го спомня точно, но беше нещо за това, как листата на царевицата край реката шумят и му напомнят звън на саби от отминали битки. Да, „Вечерен миг“ се казваше. Едно много носталгично и много хубаво стихотворение. И аз понякога си мисля: колко е добре човек да преживее някакъв по-сериозен душевен трус, за да напише добри неща.

— Как завърши своя живот „Ученически подем“? Споменахте, че скоро след излизането ви от списанието, след завършването на гимназията, то престава да излиза.

— През 1937 г. ние напуснахме гимназията, а през 1938 г., в началото, става промяна в редколегията. Богомил Райнов, Христо Дорчев останаха, струва ми се. И май че Христо Дорчев остана като главен редактор на списанието.

— Това промени ли с нещо идейната насоченост на „Ученически подем“?

— Около списанието започнаха борби — опитаха се да го вземат в свои ръце отецпаисиевци и други подобни организации. Но това бяха хора, които не можеха да го поддържат, защото нито сами пишеха, нито имаха контакти с другите гимназии в страната.

— А по „ваше“ време как осъществявахте разпространението на списанието в провинцията?

— Бяхме се свързали с ремсисти от Враца, Плевен, Варна и други градове. Имахме си там свои „агенти", разпространители. Във Враца например ни поддържаше Емил Андреев и т. н.

— Говорихте много за прогресивния дух на списанието по ваше време. Все пак имаше ли случаи на фашизиране, на открито преминаване към фашисткия лагер?

— Не. Аз не знам нито един случай на отстъпление, на оттегляне, на фашизиране, на ренегиране в най-общия смисъл на думата. Разбира се, някои се посвиха през войната, изчакваха да мине бурята, но всички в края на краищата гледаха към Москва, слушаха Радио Москва и Лондон... Това е съществено. Не всички, които минаха през „Ученически подем" през този период и пишеха, станаха сетне писатели. Но всички си останаха прогресивни хора. И всеки по своему вземаше участие в антифашистката борба. А поети като Геров биваха арестувани, мъчени... Впрочем той е описал тия си преживявания във фантастичната си книга.

— „Неспокойно съзнание"[78]

— Да. Това и усили болестта му. Той имаше наченки на нея доста рано, струва ми се. Но тия преживявания са били за него решаващи.

— И един последен въпрос за списанието — къде се печаташе?

— Най-напред то се печаташе в малката печатница на един добър прогресивен човек, който доста често ни изчакваше да му платим след няколко месеца, когато съберем пари от разпродажбата на броя. Печатницата се намираше в едно приземие в началото на ул. „Бачо Киро", съвсем близо до ъгъла с бул. „Дондуков".

По-късно намерихме един печатар в квартал „Надежда", който имаше „американка" в дома си и ни взимаше по-евтино. Беше приспособил една стаичка за печатница. В началото списанието се печаташе на тази „американка", а след това той само го набираше там, а го даваше да се печата на машина в друга печатница. Често му се налагаше да ни чака с парите, докато съберем сумите от нашите абонати и от продажбата на броевете. Но понякога не успявахме да получим достатъчно и тогава всеки от нас даваше колкото може. Спомням си, че Михо на два-три пъти залагаше нови обуща, някакво палто или някоя по-хубава дреха, за да можем да платим на печатаря. Много държахме на нашето списание, много го обичахме. А и имаше голяма полза от тези ученически списания. Те служеха на

прогресивното движение в училищата, както ви казах, даваха възможност около тях да се обединят много хора.

– Всъщност свързвали сте идеологията с литературните интереси.

– Да. Мнозина от нас гледаха на опитите за писане не толкова като на литература, колкото като на средство за агитация.

* * *

– Първите ви литературни опити са отпечатани в списание „Ученически подем", за което говорихме досега. Смятате ли, че духовната и творческа атмосфера на това списание е изиграла ролята на импулс, стимулирала е у вас желанието и сам да започнете да пишете?

– Така е. Да ви кажа — почти съм убеден, че ако тогава не бях попаднал в тая среда, ако не бях попаднал сред пишещи хора и не се бях заразил от тая атмосфера, желанието ми да пиша може би нямаше и да възникне. Не се знае, разбира се, всякакви тласъци идват. По начало е трудно човек, който много чете, да не опита и да напише нещичко. Но при мен това е, което изигра „фатална" роля — „Ученически подем".

– А може би „по-фатална" роля е изиграл Михаил Величков?

– Определено Михо... Нашата класна ръководителка Анастасия Балабанова първо на него възложи да посочи хора, които да влязат в редколегията. И той, разбира се, най-напред посочи мен. Първо, защото седяхме на един чин и бяхме приятели и, второ — защото бяхме добри ученици по литература.

– Може би първото е — защото сте били добри ученици?

– И двете заедно. След това аз пък посочих Калицин, той прибави други и по-нататък съвсем съзнателно двамата с Михо, но изключително с негова помощ, подбирахме и от другите гимназии. Така че Михо в това отношение има безспорна заслуга.

– Първият ви литературен опит е стихотворение — „Полъхна пролетта", отпечатано в книжка 3—4 от 1934—1935 г. на „Ученически подем".

– Да. А след това едно друго — на пролетарска тема[79]. Но скоро разбрах, че от мен поет няма да излезе, и понеже имах някакво чувство за хумор, дори сатирически наклонности, написах един фейлетон.

— „Фейлетон за Мими“[80]. Вече споменахте за него във връзка с учителката ви по философска пропедевтика.

— След това реших да напиша разказ и написах — казваше се „Към града“[81]. Третираше темата за обедняването на един селянин, който трябва да замине за града, и разрушаването на една любов. След това написах разказа „Клео“.

— Той е напечатан със заглавие „Враждата гасне“[82].

— Вярно, че беше така. Написах и един разказ, озаглавен „Пясък“, който с Александър Вутов отнесохме на Георги Караславов за мнение. Караславов беше за нас безспорен авторитет.

— Познавахте ли се лично с него?

— Не си спомням точно как стигнахме до него. Струва ми се, че чрез Радевски.

— Каква беше реакцията на Караславов?

— Общо взето, му хареса. Особено му хареса коларят, когото бях описал — как стои прав, разгърден и размахва камшика.

— Имали ли сте някакви преки наблюдения?

— Бях наблюдавал колари, колкото искате. Минаваха през нашата махала към Искъра, където ходеха да вадят пясък. Така че получих едно насърчение. След това обаче понаписвах нещо съвсем спорадично, и то, когато ставаше дума да се участвува в някакъв сборник. Но това е вече през студентските години.

— Спомняте ли си, че през 1936 г. „Ученически подем“ организира литературна конференция, в която вие сте участвували с реферат „Как да пишем“? Съобщение за това има в книжка трета от същата година. Пазите ли този реферат и изобщо стари материали?

— За съжаление нищо не пазя. Вярно е, че бях доста активен в това отношение. Имах и реферат за социалистическия реализъм, на някаква икономическа тема, а също и „Как да пишем“. Не би могло да се каже, че организирахме конференции, но често правехме съвместни събирания с редколегията на „Звън“ и с наши сътрудници. Спомням си, че веднъж списанието организира в един от салоните на училището (при съответното „тържествено откриване“) изложба на акварели на Найден Петков. Първата му „самостоятелна“ изложба. Списанието пое също инициативата за театрални спектакли от негово име. Първата пиеса с участие в главната роля на Кр. Мирски беше „Дайте път на младежта“. След това „Благородникът“ на Молиер. Събирахме се и в частни къщи. Изнасяхме реферати, а след туй разисквахме. Даже организирахме литературни кон-

курси, един от които, що се отнася до разказа, макар и не твърде заслужено, спечелих аз. Това беше разказ, озаглавен „Студенти“. По-късно беше отпечатан в сборника „Антени“.

– Не, отпечатан е в „Зимна тетрадка“[83].

– Да, да. В „Зимна тетрадка“ беше. Веднъж устроихме литературно четене в нашата гимназия, в една от класните стаи. Имаше голям успех — стаята беше претъпкана, спомням си, че дори в коридорите стояха ученици. Четоха се стихове, разкази. Струва ми се, Антон Куманов прочете разказ — той пишеше такива едни, дръзко звучащи разкази.

– Вие участвувахте ли в това четене?

– Наша милост взе, че специално за това литературно четене преведе „Смерть поэта“ на Лермонтов. И то главно заради последната му част, която липсваше в превода на Л. Стоянов. Това е частта, която е насочена срещу царизма!

– И този ли превод не пазите?

– Трябва да го потърся, но ми се струва и досега, че моят превод беше по-добър от този на Людмил Стоянов. Поне — по-точен.

– Вече споменахме за статията ви „Всеки би трябвало да види“ по повод на гергьовденския парад[84]. Пак в „Ученически подем“ имате статия „За младежта, идеализма и старите“[85]. Става въпрос за древния неразрешим проблем „бащи—деца“...

– За „бащи—деца“, за „златната среда“. Да, имаше нещо от тоя род.

– Според мен статията е актуална и днес.

– Така ли? Може би.

– Това са неща, които се повтарят.

– Да, някои цикли се повтарят.

– Споменах за тази статия, защото ми се струва, че едната страна на този проблем, на тази тема е доста засегната и в по-нататъшното ви творчество — темата за егоизма...

– Статията съдържа и младежки илюзии, и младежки протест. Това беше моя и не само моя тема, едно общо презрение към добре устроените, към материалното благополучие, към съветите за „умереност“. Ние мечтаехме за голямата революция, която ще изведе всички от буржоазното блато, от мъчния живот. Беше ни близък лозунгът на френските декаденти „Епате ле буржоа“ — „Да смаем буржоазията.“ Помня, че същият този Антон Куманов беше написал един разказ за дама, която слиза от една кола и му прави мили очи. Хвърля му съблазняващ поглед и нещо там му казва, а той ѝ отговаря: „Мадам, обичам гъските, но само печени!“

— Той действително е бил интересна личност.

— Да, разбира се. Беше чешит, обичаше афоризмите, обичаше да се боксира. Двамата с Найден Петков, художника, устройваха боксови мачове в двора на училището, а ние бяхме публиката.

— Антон Куманов не е бил във вашия клас, по-голям ли беше?

— По-голям не беше, но беше в друга паралелка. Аз бях в клас „б“, той — в „а“. Негов класен наставник през цялото време беше Стефан Илчев, латинистът, класикът.

— Ставаше въпрос за първите ви литературни изяви...

— Да, да. Тогава не гледах много сериозно на литературната дейност, имах чувството, че тя трябва да се използува като още едно средство за агитация. Но когато около теб пишат и почват да печатат, крастата — и ти да напишеш нещо — почва да сърби и човек трябва да се почеше. Какво да ви кажа? На такава възраст на човек му се струва лесно да пише и се хвърля да пише всичко, щом усети, че от малко малко може да свърже две изречения. И обратното — колкото повече годините напредват, толкова по-трудно става да се пише, толкова повече разбира човек, че морето не е до колене. Какво ли не сме писали... По едно време имаше списание „Свят“. Редактираше го Стрелков. И там съм печатал нещичко.

— Разказ ли беше?

— Бях написал някакъв полуразказ, полуфейлетон, леко насмешлив, за самоубиеца. За това как, разхождайки се из нашата борова гора, виждам човек, който се е обесил. Не беше страшен самият разказ, защото и не можеше да бъде страшен. По-скоро съдържаше една мрачна ирония, навяна малко от Едгар По.

— През 1939 г. в „Светлоструй“ имате рецензия за книгата на Фани Попова-Мутафова „На кръстопът“[86].

— Трябва да ви кажа, че съм я забравил. Сигурно е момчешка и яростна. Но ние следяхме съвременната литература, онова, което излизаше от нашите български автори.

— Освен в „Ученически подем“ участвувате и в сборниците и антологиите „Праг“, „Жажда“, „Антена“, „Зимна тетрадка“[87].

— Да. Тука ги имам тези книжки. Съвсем младежки истории. Но това са вече студентските години.

— По време на вашето студентство вече съществува литературният кръжок „Христо Смирненски“. Вземахте ли участие в неговата дейност?

— Да, но съвсем бегло. Много рядко го посещавах. Той се

Мария Йорданова Манова и Радослав Манов Ранчин — родителите на писателя. Емил Манов е на две години. 1920 г.

Студент. 1940 г.

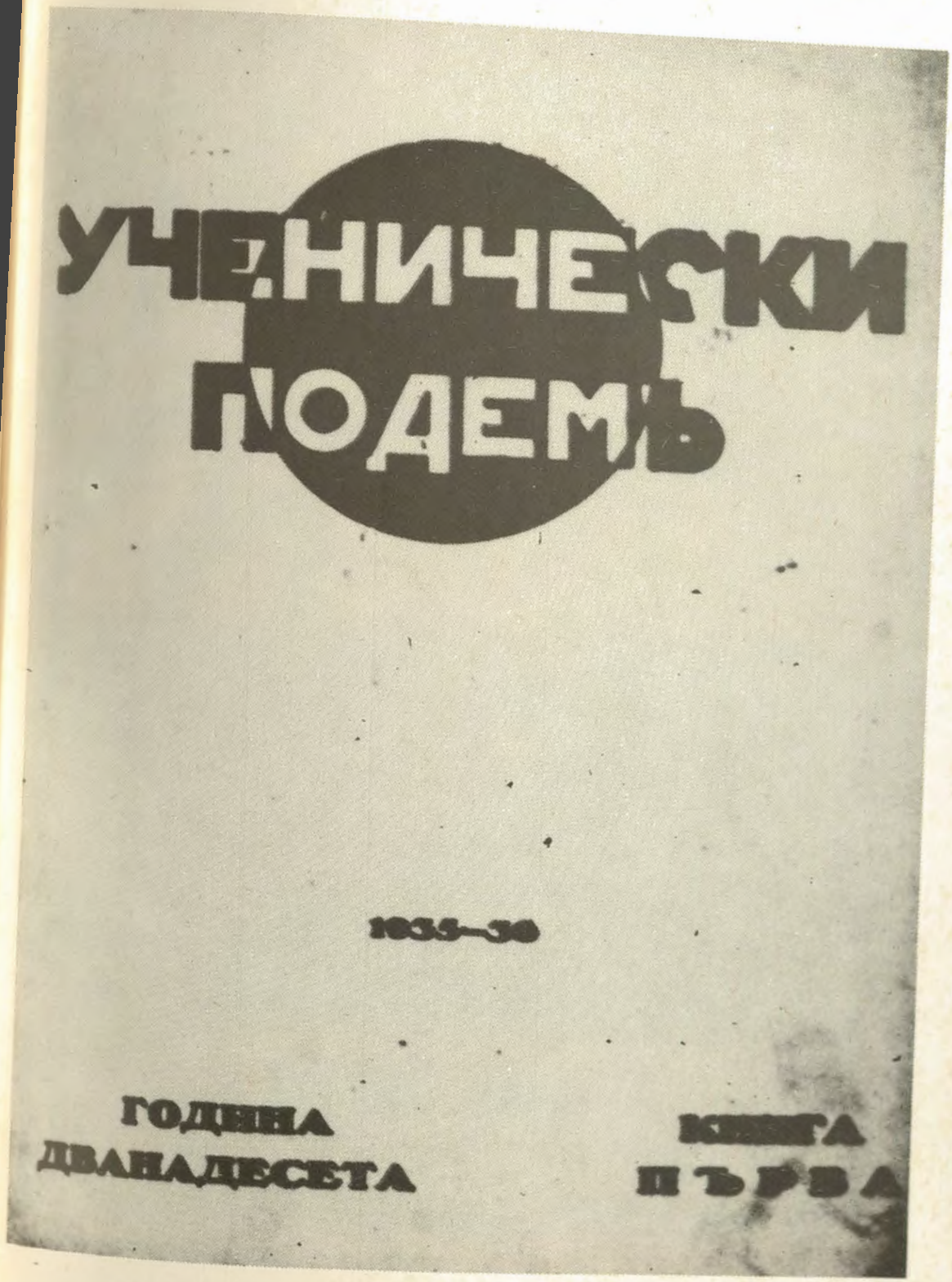
Емил Манов и Александър Вутимски. 1939 г.

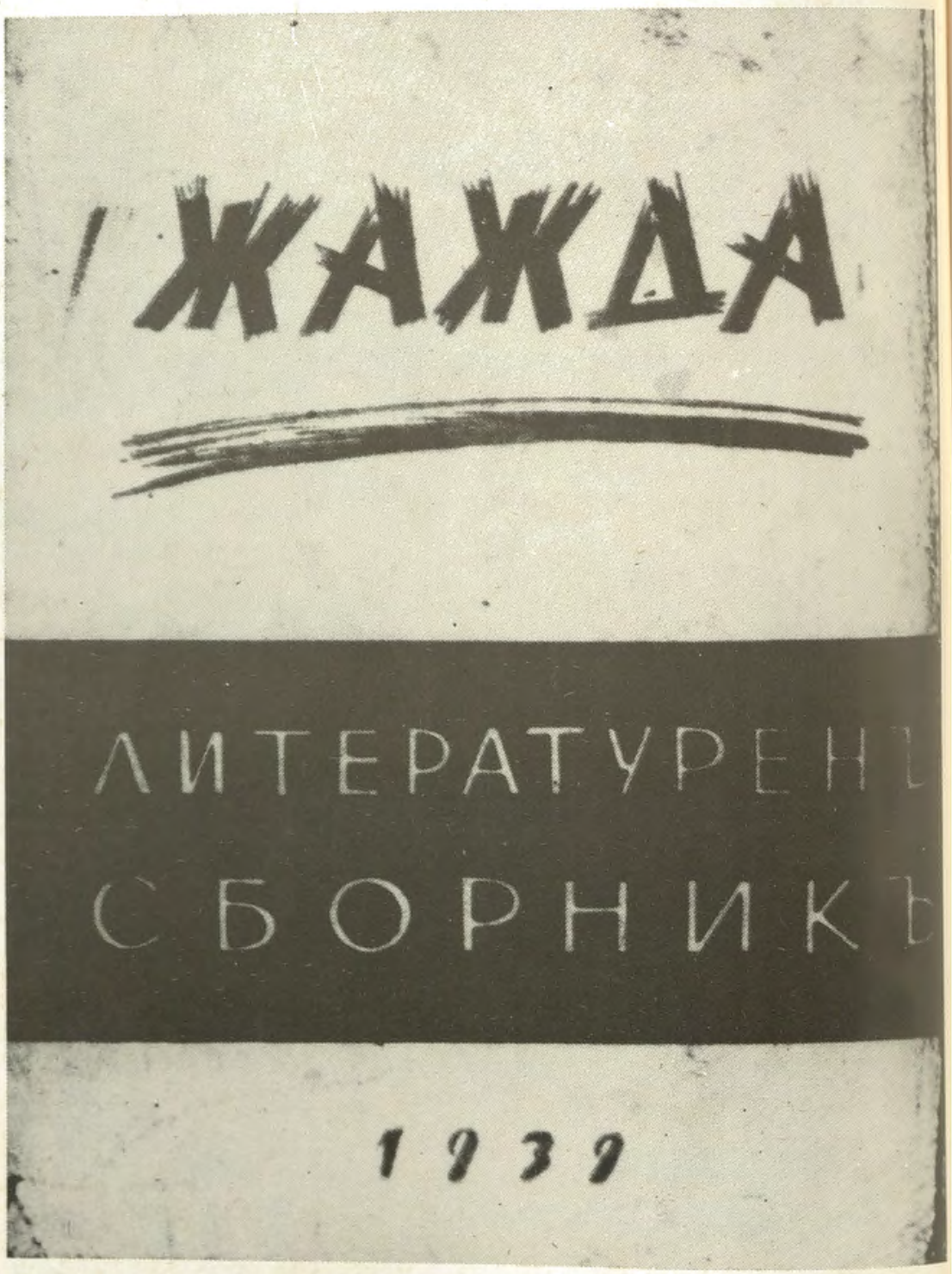
Емил Манов с партийни другари от Дразмахала 1940 г.

Бонсовата група на IV курс от Юридическия факултет, випуск четиридесет и първа. 7. VI. 1941 г. Трети отляво надясно — Михаил Величков, осми (в средата) — Емил Манов

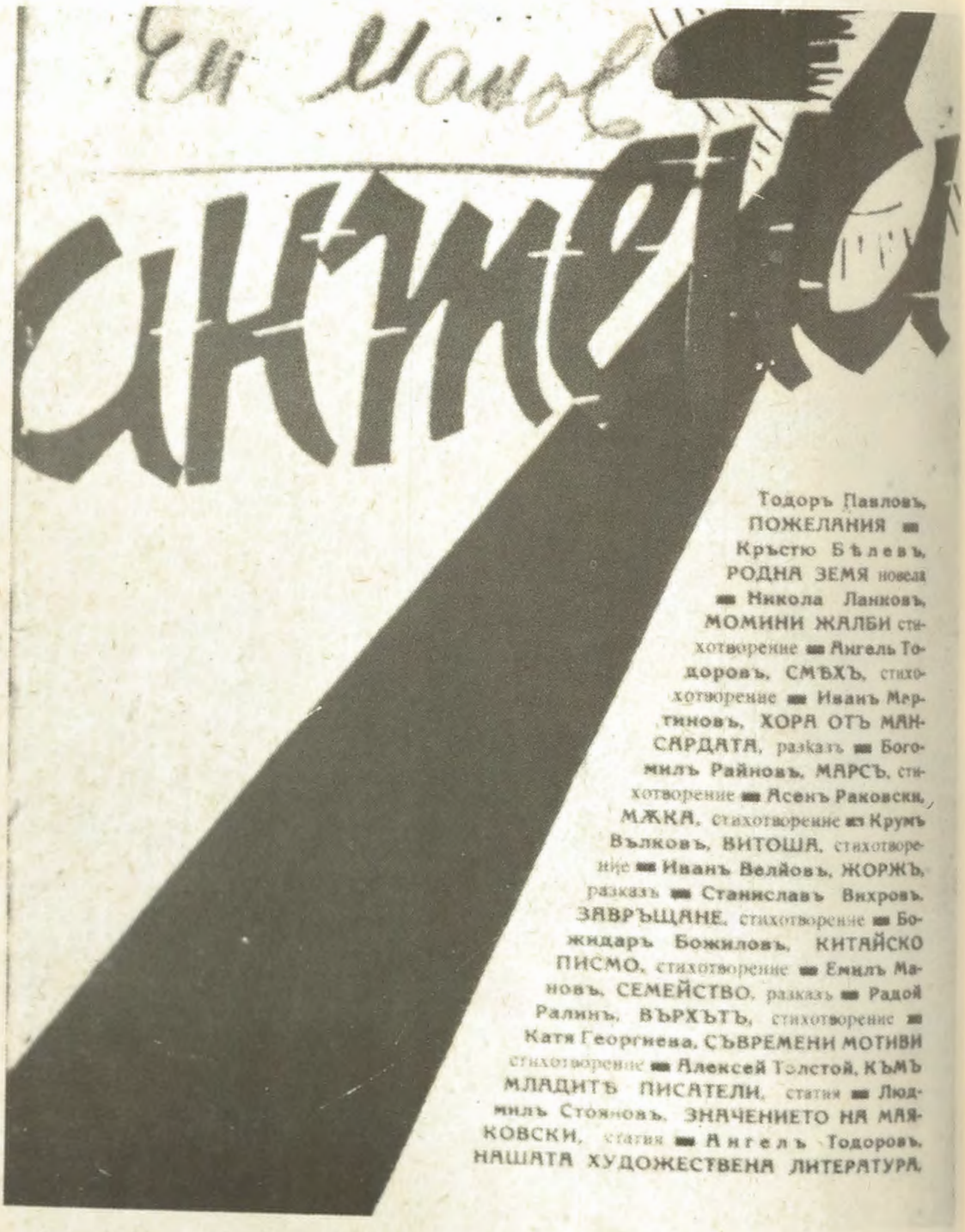
Сп. „Ученически подем“

Литературен сборник „Жажда“

Литературен сборник „Прагъ“

Тодоръ Павловъ, ПОЖЕЛАНИЯ — Кръстю Бѣлевъ, РОДНА ЗЕМЯ новела — Никола Ланковъ, МОМИНИ ЖАЛБИ стихотворение — Ангель Тодоровъ, СМѢХЪ, стихотворение — Иванъ Мартиновъ, ХОРА ОТЪ МАНСАРДАТА, разказъ — Богомилъ Райновъ, МАРСЪ, стихотворение — Асенъ Раковски, МЛЖКА, стихотворение — Крумъ Вълковъ, ВИТОША, стихотворение — Иванъ Велйовъ, ЖОРЖЪ, разказъ — Станиславъ Вихровъ, ЗАВРЪЩАНЕ, стихотворение — Божидаръ Божиловъ, КИТАЙСКО ПИСМО, стихотворение — Емилъ Мановъ, СЕМЕЙСТВО, разказъ — Радой Ралинъ, ВЪРХЪТЪ, стихотворение — Катя Георгиева, СЪВРЕМЕНИ МОТИВИ стихотворение — Алексей Толстой, КЪМЪ МЛАДИТѢ ПИСАТЕЛИ, статия — Людмилъ Стояновъ, ЗНАЧЕНИЕТО НА МАЯКОВСКИ, статия — Ангелъ Тодоровъ, НАШАТА ХУДОЖЕСТВЕНА ЛИТЕРАТУРА.

Литературен сборник „Антена“

...ната на държавата, на смърть чрез обесване, съ лишаване отъ права по чл. 20 отъ Наказателния законъ за винаги.

...брото име и честта на Бълг. държавни и управленски; наказва се съ смърть.

Съ същото наказание се наказва и онзи българ. поданикъ, който въ чужбина извършва същото деяние».

Дѣлото на саботажната група на бившия учитель Ботушевъ

Софийскиятъ полеви воененъ сждъ съ присѧда № 377 отъ 18 октомврий т. г. по наказателно дѣло 493/1941 г. (внесено отъ прокурора на 14 т. м.) е призналъ за виновни и осждилъ:

Никола Георгиевъ Ботушевъ, родомъ отъ гр. Сливенъ, жив. въ София; Никола Нишевъ Шоповъ, родомъ отъ гр. Сидуръ, жив. въ София; Денко Котевъ Денковъ, род. отъ с. Борово, царибродско, жив. въ София и Александъръ Велевъ Николовъ, род. отъ с. Ръждавица, брѣзнишко, жив. въ София, първиятъ като организаторъ, а останалитѣ трима като членове на саботажна група, образувана по нареждане на нелегалните РП въ България, за причиняване катастрофи по БДЖ, вдигане въ въздуха мостове, опожаряване складове отъ храни и пр. въ военно време — по чл. чл. 2, 16 и 17 отъ ЗЗД, на смърть чрезъ обесване и лишаване отъ всички права по чл. 20 отъ Н. З. за винаги.

Софроний Наумовъ Ядковъ, родомъ и жив. въ София; Василъ Ивановъ Христовъ, род. отъ Самоковъ жив. въ с. Малашевци, соф., и Борисъ Минчевъ Шишковъ, род. отъ гр. Асеновградъ, живущъ въ София — първитѣ двама, като членове на сжщата саботажна група, а последниятъ като помагачъ на сжщите въ тѣхната деятелность, въ военно време — по чл.. чл. 2, 3, 16 и 17 отъ ЗЗД въ връзка съ чл. 61 п. 2 отъ НЗ — на 15 год. строгъ тъмиченъ затворъ и лишаване отъ всички права по чл. 30 отъ НЗ за срокъ отъ 10 години.

Иванъ Радославовъ Мановъ, род. и жив. София — за членуване въ нелегална комунистическа група и подпомагане саботажна група, преди обявяване военно време въ страната — по чл. чл. 2, 3, 4 и 16 първото предложение, чл. 17 и 19 «а» отъ ЗЗД — на 12 г. и 6 м. строгъ тъмиченъ затворъ, глоба 250.000 лв. и лишаване отъ правата по чл. 30 отъ НЗ за срокъ отъ 15 години.

Недѣлчо Цвѣтковъ Ганчевски, род. отъ с. Смолско, пирдопско, жив. въ София — за съставяне на позиви и опитъ за разпространение на сжщитѣ съ съдържание, целещо да внесе смутъ и раздвоение въ народа, въ военно време — по чл. чл. 16 «г» и 17 отъ ЗЗД въ вр. съ чл. 58 п. 3 отъ НЗ — на 6 г. и 8 мес. строгъ тъмиченъ затворъ, глоба 175.000 лв. и лишаване отъ правата по чл. 30 отъ НЗ за срокъ отъ 10 год.

Павелъ Тодоровъ Лиловъ, род. отъ с. Шипошъ, видинско, живущъ въ София — за несъобщаване на властьта готвещи се престжпления по ЗЗД — по чл. чл. 17 и 18 отъ ЗЗД — на 1 год. и 6 мес. тъмиченъ затворъ и лишаване отъ правата по чл. 30 отъ Н. З. за срокъ отъ 5 год., и

Пею Стояновъ х. Димитровъ, род. отъ гр. Тетевенъ, жив. въ София, по обвинението му за несъобщаване на властьта за готвящо се престжпление по ЗЗД — по чл. 18 отъ ЗЗД — го оправдава по недоказаность.

САБОТАЖНАТА ГРУПА НА Г. М. ДИМИТРОВЪ ПРЕДЪ СЖДА

Утре преди обѣдъ въ Софийския областенъ сждъ ще започне разглеждането на дѣлото срещу саботажната група, организирана и снабдявана съ пари, материали, оржжия и др. отъ бившата английска легация въ столицата, чрезъ известния д-ръ Г. М. Димитровъ.

По това дѣло сж привлѣчени да отговарятъ 35 души. Ще бждатъ разпитани нѣколко десетки свидетели.

Както е известно, организаторътъ на тази саботажна група д-ръ Г. М. Димитровъ избѣга задъ граница.

За повече отъ тѣхъ прокуроръть е поискалъ смъртно наказание.

Съобщението във в. „Зора“ (19. X. 1941)

ЧЕТИРИ СМЪРТНИ ПРИСЪДИ НА САБОТАЖНАТА ГРУПА НА НЕЛЕГАЛНАТА РАБОТНИЧЕСКА ПАРТИЯ ВЪ БЪЛГАРИЯ

ДРУГИ ШЕСТЬ ДУШИ ОСЪДЕНИ НА ЗАТВОРЪ ОТЪ 5 ДО 15 ГОДИНИ. — ОСЪДЕНИТЪ СЪ ОБВИНЕНИ ВЪ ПРИЧИНЯВАНЕ КАТАСТРОФИ ПО БДЖ, ВДИГАНЕ МОСТОВЕ ВЪ ВЪЗДУХА, ОПОЖАРЯВАНЕ СКЛАДОВЕ СЪ ХРАНИ И ПР. — СНОЩНАТА ПРИСЪДА НА СОФИЙСКИЯ ПОЛЕВИ ВОЕНЕНЪ СЪДЪ

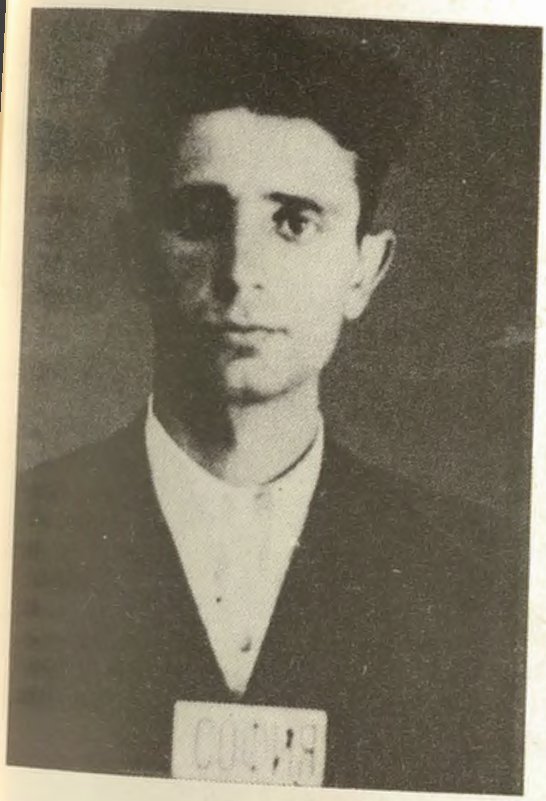
Софийскиятъ полеви воененъ съдъ съ присъда № 377 отъ 18 октмврий т. г. по наказателно дѣло 493/1941 г. (внесено отъ прокурора на 14 т. м.) е призналъ за виновни и осъдилъ:

Никола Георгиевъ Ботушевъ, родомъ отъ гр. Сливенъ, жив. въ София. **Никола Нишовъ Шоповъ**, родомъ отъ гр. Солунъ, жив. въ София; **Денко Котевъ Денковъ**, родомъ отъ с. Борово, Царибродско, жив. въ София и **Александъръ Велковъ Ни-**

ки права по чл. 30 отъ НЗ за срок отъ 20 години.

Емилъ Радославовъ Мановъ род. жив. София — за членуване въ нелегална комунистическа група и подпомагане саботажна група, преди об явяване военно време въ страната по чл. чл. 2, 3, 4 и 16 първото предложение, чл. 17 и 19 „а" отъ ЗЗД — на 12 г. и 6 м. строгъ тъмн. затворъ, гл ба 350,000 лева и лишаване отъ пра вата по чл. 30 отъ НЗ за срокъ отъ

Съобщението във в. „Утро" (19. X. 1941 г.) за присъдите, произнесени от военнополевия съд по делото на групата на Ботушев

В полицията. 1941 г.

След затвора. 1944 г.

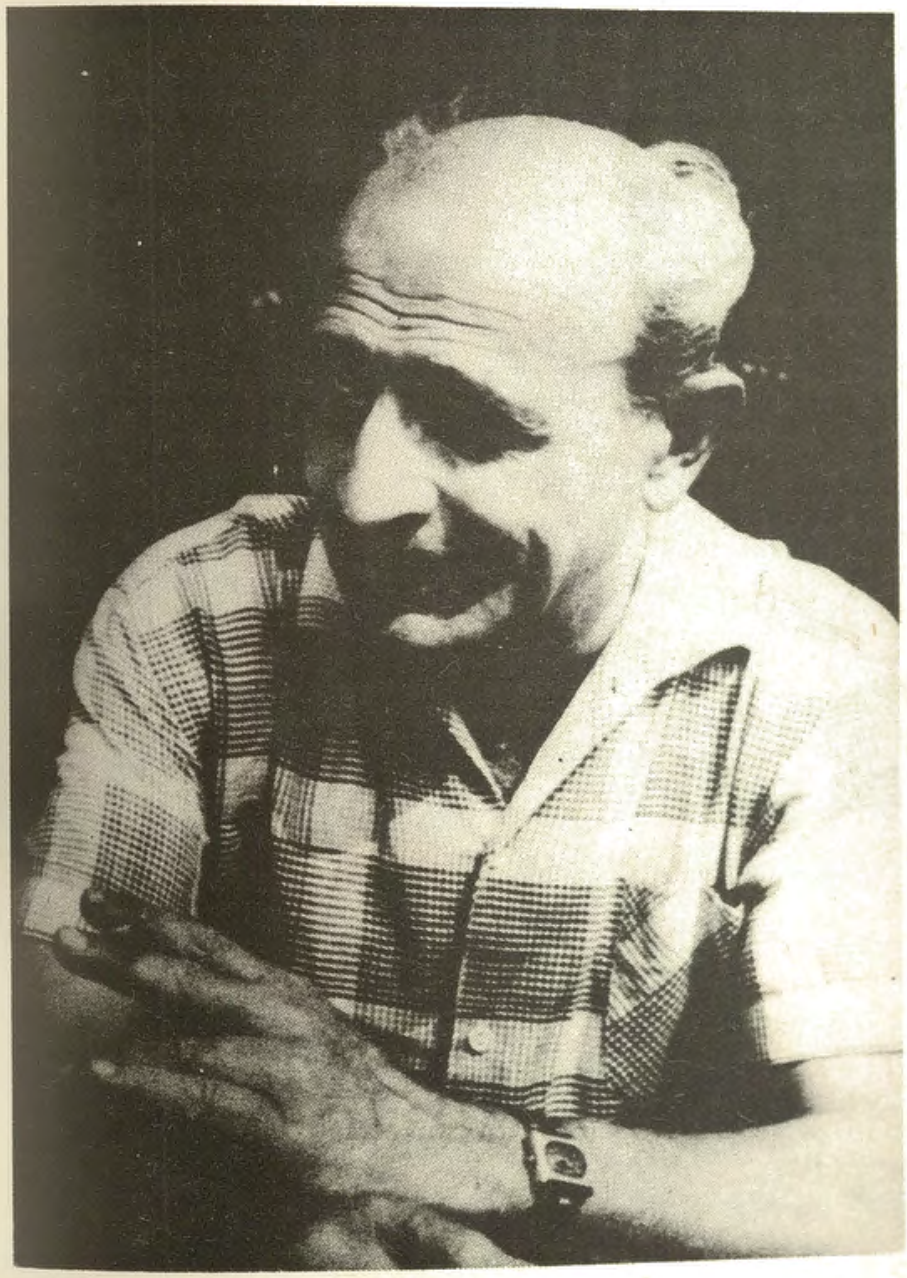
Пекин, декември 1953 г. Емил Манов, Асен Хаджиолов, Никола Ланков, Марин Гешков,
Орлин Василев — членове на първата българска културна делегация в Китай

На почивка в писателския дом в Хисаря с Дора Габе,
Крум Пенев, ~~Пантелей Матеев~~ Йван Пантелеев — началото на 60-те години

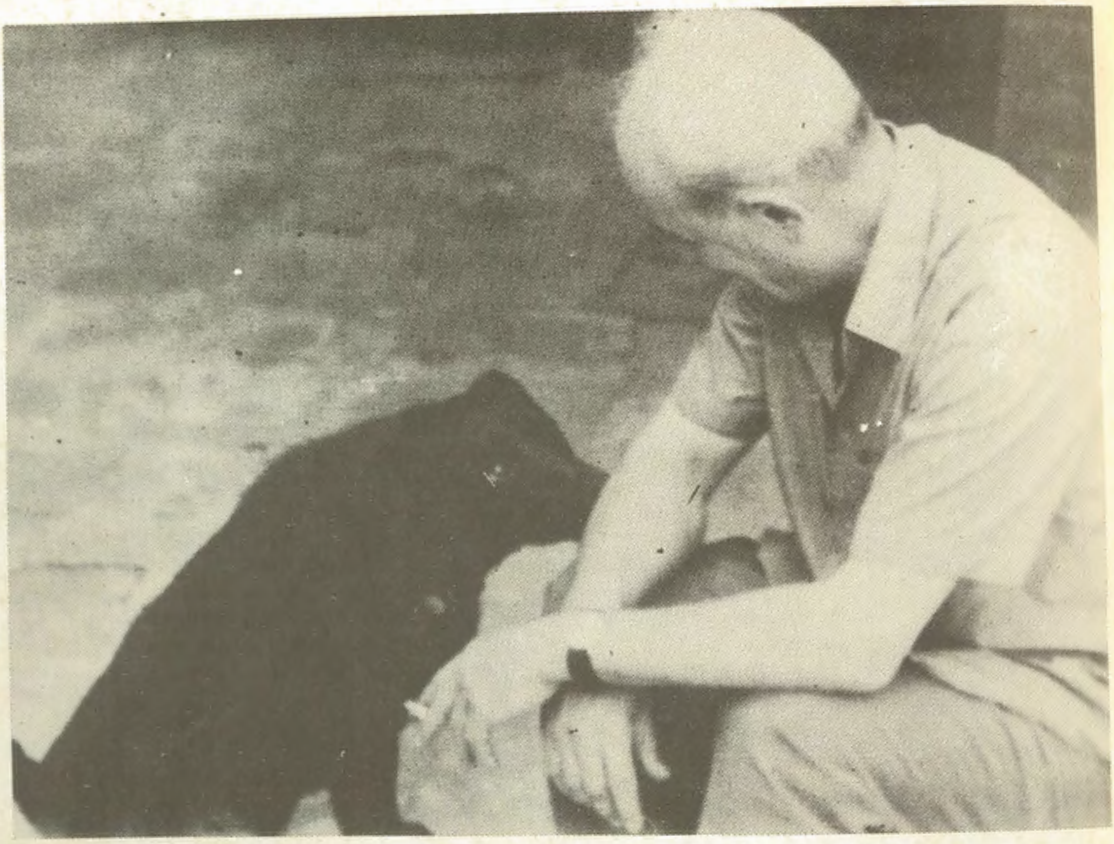

Емил Манов в кабинета си

Усмивката

Мечо — приятелят

събираше на различни места, но главното му „седалище“ беше около читалище „Ботев“ в Ючбунар. Там съм се запознал с Венко Марковски, който тогава живееше в София и струва ми се, че вече беше написал „Орлицата“, това свое известно произведение, посветено на партията[89]. Там съм се виждал с Васил Воденичарски. С него се познавахме от студентските акции и доста се бяхме сприятелили. Той беше филолог, но се движехме в един кръг. Той беше интересен като човек, като характер — остричък, буен. Беше издал една книжка с очерци и репортажи – „Равнината тръпне“[90]. Струва ми се, че пишеше и стихове. Имаше един Тодор Донев, който също беше издал една-две книжки, студент филолог. Той пострада нещо по времето на култа и сега живее в Русе. Там съм се срещал и с Иван Мартинов. Аз не си спомням, но той сега така твърди. Имаше и един Иван Немилников, също поет. На него му издадоха нещо след Девети. Беше много интелигентен момък, кротък. Живееше в крайна бедност заедно с брат си. Брат му беше нещо като техник или работник, но фактически той го издържаше. Живееха в една таванска стаичка някъде около Сточна гара.

„Христо Смирненски“ беше един кръжок, който имà три или четири сбирки. Поне моето участие се изчерпи с това. От време на време посещавах и кафене „Средец“, където се събираха нашите прогресивни писатели. Намираше се срещу Народния театър, една ниска постройка със стълбички, сега е Клуб на бойците против фашизма. Там виждах и Вапцаров, с когото случайно се бях запознал.

– Къде стана това?

– В една бръснарница, където бях почнал да ходя да се бръсна и стрижа, на ъгъла на ул. „Гробарска“ и „Дунав“. Този, който държеше бръснарницата, се казваше Динчо, живееше в Малашевци и беше наш симпатизант. Знаехме се от две-три години, приказвали сме на политически теми, наш другар. Та този Динчо веднъж ме представи на Вапцаров, съвършено случайно. Аз, разбира се, тогава нямах представа за него като за поет. Даже после с известна изненада го видях в кафене „Средец“, сред литераторите. При тази наша първа среща той нещо спомена, че се занимава с поезия, обаче всичко мина така, между другото. Беше със синия си работнически комбинезон, защото работеше в Екарисажа и бръснарницата му беше на път. Та това беше нашето запознанство. Съвсем бегло.

– Кого още срещахте в кафене „Средец“?

– Някои от нашите леви писатели — Хр. Радевски, А. Тодоров, Г. Караславов, Мл. Исаев... Но тъй като по това време

моя милост беше хлътнала в нашите бонсови работи, пък бях ангажиран и с партийна работа, след втория или третия път престанах да се мяркам в „Средец“: кафенето пъкаше от така наречените „филери“. Това, „филерите“, бяха специална порода агенти, които сами никога не арестуват, не се изявяват, те само подслушват, набелязват и посочват. Изобщо вече ви споменах, че за мен литературната работа не представляваше някакъв сериозен стремеж. И повече се занимавах с всичко друго. Пък и скоро след това цялата литература ми изхвръкна от главата.[88] Дойдоха годините на затвора.

— Там не се ли опитвахте да пишете?

— Опитвах. И което бе странно, пак прописах стихове — за слънцето, което лази като котка по стената на килията, за тътена на една нощ със светкавици и бури, малко символично звучащи, за бурята, която ще настъпи. Това бяха десетина стихотворения, между които и сега си мисля, че имаше две-три интересни. Всеки горе-долу интелигентен човек, като седне да пише стихове, с малко настроение може да сполучи. Но това не значи, че е поет. Спомням си, че взех да си харесвам стиховете, но като погледнах малко по-внимателно, излезе, че са навеи от Фурнаджиевата поезия — по стил, по образност.

— Пазите ли ги?

— Струва ми се, че някъде имаше една тетрадчица с тези стихове. Там написах и два текста за песни по съветски мелодии.

— Ако не се лъжа, те са включени в така наречения „Златен песенен фонд“.

— В златния и да не е, но ги пеят от време на време. Пак в затвора опитах да напиша и роман. Бях си купил един дебел бележник и в него пишех.

— На каква тема беше?

— Трябваше да бъде роман из живота на тая млада среда, в която бях живял преди — и прогресивна, и малко бохемска. Дори бях взел съвсем конкретни прототипове. От това, разбира се, нищо не излезе, защото ми липсваше и опит, и онова, което се нарича „обща идея“. Тогава всъщност разбрах колко е трудно от един жизнен материал да се направи, да се скулптира нещо, което би имало значение и би представлявало изобщо предмет на изкуството.

— По-късно не се ли опитахте да се върнете отново към тази идея?

— Не. Кой знае защо. Имах двама-трима герои, два-три образа, между които и Антон Куманов, но тези образи се пръснаха в останалите неща, които написах после.

* * *

— Предполагам, че първият ви неуспешен опит да напишете по-голямо произведение все пак не е останал безрезултатен за вас. Една проба, едно налагащо се начало, през което минава всеки писател навярно.

— Действително, този първи опит не остана безрезултатен, защото си направих съответните изводи. Например стана ми ясно, че за живите хора трябва да почнеш да мислиш като за измислени, за да стане литературен образ от тях. Има такъв момент в тази работа. Иначе почти никога, с много рядки изключения, не съм взимал прототипове направо от действителността. Винаги ми се е струвало, че тази работа е трудна, иска може би специална нагласа, иска по-голяма прозорливост в наблюденията, и то едно по-земно и по-конкретно наблюдение над човека. А при мен, доколкото съм усещал този процес на формиране на литературните образи и доколкото ги имам, това е ставало винаги твърде стихийно. Т. е. предварително никога не съм запечатвал нещо в паметта си, за да го опиша след това.

— Тогава как става при вас? Какъв е процесът?

— Когато една художествена идея се е формирала вече в съзнанието ми, тогава почвам да търся образите. И тогава ми се е случвало да си припомня за едного или другиго — като съдба, като характер, като външен образ, но без абстрахиране и доизмисляне нищо не ставаше. Извличане на герои направо от действителността, от живота почти не е ставало.

— Има различни начини на писане.

— Има различни начини на писане, най-вече на мислене. Споменах ви за случая с Неделчо Ганчовски и книгата му „Зад решетките“[91], където пише, че съм дружал с Ботушев, за да го наблюдавам. А тогава даже през ум не ми е минавало, че ще напиша някакъв мемоар за затворите. Чак след войната почнах да си припомням преживяното.

— И все пак образите на живите хора, достоверните факти са основният компонент на мемоарния жанр.

— Това е така. Но при мен, пък предполагам и при другите мемоаристи, и изобщо в мемоаристиката, има един обратен процес — едва когато седнеш да описваш нещо преживяно, си

припомняш живите хора, фактите. А не обратното — да наблюдаваш съзнателно преди това, а после да го опишеш.

— „Пленено ято“[92] е първата ви сериозна книга. И една от първите по-цялостни книги за близкото минало от този жанр – мемоарния.

— Тази книга действително е един от първите опити да се напише нещо за този недалечен период от нашата история, който познавахме — за живота в затворите, за хората, за другарите, с които съм бил.

— Как стигнахте до мисълта да напишете този спомен? Имаше ли някакъв външен стимул или просто желание да споделите с хората преживяното?

— Струва ми се, че имаше външна причина. Аз написах един малък спомен за някакъв ден в затвора, може би за 24 май. В лагера край село Динево го честувахме с песни, студентите и учениците ги хвърляхме в реката да ги изкъпем – нали е ден на просветата. Бях написал нещо такова, весело, което излезе, мисля, във в. „Народна младеж“ или „Искра“[93] се наричаше тогава... И май че тогава някой ми каза: „Напиши повече за това време.“ Имаше във всеки случай някакъв външен подтик, за да напиша тези спомени. Но главната причина беше друга — сам имах съзнанието, че трябва да се напише за това, пък каквото излезе. Не трябваше да се отминава една страница от антифашистката борба. Още повече че в затвора се срещнах с много интересни и хубави хора. Това беше сериозният мотив. И сега си мисля, че ако тогава не бях написал този спомен, може би въобще нямаше да започна да се занимавам с литературна работа.

— Защо смятате така?

— Защото аз го написах като дневник, като изповед. Има и несполуки в него, има и прекалена младежка възторженост, която лековато звучи на места. Но, общо взето, излезе сполучлив мемоар и го посрещнаха много добре.

— Книгата е наградена от СБП[94].

— Да, наградиха я. И най-неочаквано ме приеха за член на съюза, без да съм правил постъпки. С това получих един тласък. Е, и суета има навярно, но въпросът не е само в суетата. Всъщност всекиму е нужно да знае понякога може или не може да прави нещо. И написах втора книга — „Краят на Делите“, — с която изведнъж навлязох, така да се каже, в обемистия жанр на романа. По същество тя е продължение на „Пленено ято“. Тематиката, образите на хората, цялата атмосфера на онова време се яви като продължение и като преповтаряне

на някои неща, вън от образите на самите чифликчии Делийски.

— За „Пленено ято“ излизат много положителни рецензии. Може да се каже, че и критиката е изиграла положителна роля за по-нататъшното ви развитие като писател.

— Или обратното — отрицателна. Вместо да се заема с нещо сериозно, аз, както казва Христо Смирненски — „Като видяха, че не ме бива за нищо, дадоха ме във Военното училище.“ Аз пък взех, че станах литератор.

— Но вие сам казахте, че още в периода преди войната могат да се търсят някои от причините за увлечението ви към литературната работа — „Ученически подем“ например.

— Може би е така. Бях живял в атмосфера, в която човек, ако не създава, то поне изявява потребностите на характера си, на възможностите си. Ако нямаш литературната среда, четенето, книгите около себе си, навярно трудно ще ти хрумне и да пишеш. Предполагам, че е така в повечето случаи. Така че преди войната беше първият тласък.

— Веднъж споменахте, че хората различно запомнят фактите. А това е много важно за мемоаристиката. Какво е вашето отношение към този жанр? Може ли споменът да бъде обективен?

— Мемоаристиката е сериозна литература. Има си и особености, и мъчнотии, и понякога не по-малки, отколкото при другите художествени жанрове. Но какво винаги ми се е струвало важно? Първо, колкото е възможно по-близко придържане към фактите. Второ, ценното в мемоаристиката са не само фактите и тяхното описание, образите и тяхното описание, но особено отношението на пишещия към фактите, към събитията, към света. И в този смисъл ми се струва, че понякога една грешка, когато тя не е недобросъвестност, едно субективно осветляване, дори неволно отклонение от истината е по-ценно, отколкото строгото документиране. Естествено не става въпрос за коренно изопачаване на нещата.

— Говорите за осмислянето на фактите според индивидуалното виждане на писателя, а не за приспособяване на обективната истина към това виждане, нали?

— Разбира се. Ценното в спомена иде тъкмо от пресяването, от подбора, който се налага на съзнанието — на факти, събития, хора, — от начина, по който те се третират. Сега например аз искам да напиша нещо за живота през 30-те години.

— Нещо като продължение на „Берковски силуети“ ли?

— Да, продължение. Сега, когато го пиша, проверявам някои неща, някое име. Такива справки са нужни, но нищо пове-

че от това. Няма да питам всеки какво си спомня от това време. Боравя с това, което се е запазило в моята памет, в съзнанието ми. Защото ми се струва, че само лично запомненото би могло да представлява и за другите известен интерес, известна ценност. Пък и вече се е създал навикът да се подбира, да го кажем по литературному — да се типизира, да се обобщават събитията и явленията. Всичко това е навик на мисленето. И съм сигурен, че тия неща, които са интересни за мен в момента, ще бъдат интересни и за читателя.

— С какъв поглед, с какво виждане се обръщате към миналото? Дали от позицията на тогавашната младеж, или с погледа на зрелия човек, писател?

— От сегашните си позиции, разбира се. Не се опитвам да представя нещата, като че ли искам да възстановя всичко точно както съм го виждал тогава. Може да спомена как съм преживял тогава една или друга случка, но това няма да бъде от тогавашните ми позиции, а ще бъде и една самооценка. При това пиша и за хора, които са още живи. Ако тогава не съм „довидял" нещо в тях, след това са минали години и аз съм видял тяхното развитие. Видял съм ги по-цялостно, по-разностранно. Защо трябва да се задоволя с ония една-две схематични чертички, които съм забелязал в една неопитна възраст?

— Не смятате ли, че тогава ще пишете с предубеждение за някои хора, т. е. предубеждение не е точната дума, по-скоро — че ще се отнесете към някого с преднамереност? За него тогава сте знаели съвсем малко, по-късно той се е развил пред очите ви. А това развитие може да бъде и към отрицателния полюс.

— Правилно е да се гледат нещата в развитието им, да се търсят корените на положителното или отрицателното развитие още в началото. Например някого съм видял в определена обстановка през 30-те години, имам една представа за него. След туй обаче е дошло някакво друго събитие, обстановката се е изменила и тоя човек изведнъж се изявява по най-непредположим начин. Пита се: какъв е бил той? Дали е бил друг и се е променил коренно, или пък просто всичко това си е било заложено в него, което е по-сигурното, по-точното, почти винаги по-точното. Някъде докъм 17—18—20 години човек се формира и нататък е въпрос повече на количествена изява на различните му страни според условията, според известни обстоятелства. Разбира се, ако навремето не съм забелязал нищо, свързано със сегашните изяви на човека, така и ще го кажа. Но ако сегашните му изяви ми припомнят някоя негова черта, превър-

нала се по-сетне в доминанта, защо да не я спомена? Това е моето становище за мемоара. Даже с Веселин малко поспорихме...

– С Веселин Андреев ли?

– С него. Той казваше: „Аз ще пиша така, както тогава виждахме нещата." А аз твърдях, че не може така да напише спомените си. Захари Стоянов първо съобщава ЗАЩО сяда да пише тия спомени и че ги пише СЕГА, от ГЛЕДИЩЕ НА СЕГАШНОТО ВРЕМЕ. Това не може да не влияе върху цялата насоченост на мемоара. Захари Стоянов е безсмъртен извор на история, на образи, на белетристика в най-хубавия смисъл на думата. Голяма сила! А изобщо за писателя мемоарът е такова нещо, че може да почне с него и да стигне до фантастиката...

– По „Пленено ято" беше направен филм[95]. Задоволи ли той изискванията ви за реализация на ваше произведение?

– Това е един сполучлив филм. Разбира се, ако сега се правеше, щеше да е по друг начин. Но така, както пристъпи към него режисьорът Дучо Мундров навремето, смятам, че не направи никаква грешка. Той възприе един реалистичен начин на третиране на събитията и на самата тема.

– Сценарият ваш ли беше?

– Да, сам го написах. Не можеше, разбира се, върху цялата книга да бъде. Подбрах един сюжет, донякъде свързан с историята на групата на Ботушев. Смятам, че Дучо Мундров направи хубав филм, без претенциозност, без режисьорски трикове, толкова модни сега, но с голяма психологическа точност на образите и развитието на нещата. Той самият е бил политзатворник, бил е осъден на смърт, така че познаваше „отвътре" този живот. Филмът излезе добър документ за живота в затвора, една правдива човешка история. Самият Дучо Мундров е един много симпатичен човек, от рядко хубавите хора.

* * *

– Вече споменахте, че сериозният мотив за написването на „Пленено ято" е било съзнанието, че ТРЯБВА да се напише за това време. Т. е. дошло е по вътрешен път. Може ли да се обобщи и да се каже, че в творческия ви процес подбудите за написването на едно произведение идват по вътрешен път?

– Как да ви кажа... Винаги подтиците идват от реалността, от живота. Но за да стане от живота, от нещо, което ти е въздействувало, разказ или роман, или изобщо книга, е нужно, поне при мен е така, първо, едно събитие, една промяна в живота, едно наблюдение да е станало личен, собствен опит. Т. е.

да ме е засегнало много отвътре, много сериозно. Иначе обикновено нищо не излиза в литературното творчество. Не казвам, че от моето е излязло кой знае какво. Във всеки случай, каквото и да пише човек, без лично изживяване на нещата нищо ценно няма да излезе. Аз съм дълбоко убеден, че това важи за всеки писател по принцип. Но при мен е още по-субективно, още по-емоционално свързано това „отреагирване" на живота, на действителността. Така, желанието да напишеш нещо идва и отвън, и отвътре, от стремежа да се каже тъкмо това, а не онова, да се даде една или друга преценка на факт, събитие, живот...

— Така ли беше при написването на „Краят на Делиите"[96] — това ваше първо голямо белетристично произведение?

— Голямо произведение е силно казано. По-скоро е първото по-едро произведение. Това, което се опитах да опиша в „Краят на Делиите", като живот, най-пряко ме е засягало. Това, което беше МОЕ, беше темата, която ми даваше възможност да разкажа нещо за моето поколение, за антифашистката борба, за жертвите, за всички тия неща, които тогава бяха свежи и в паметта, и в сърцето.

— Или, по същество, както казахте, „Краят на Делиите" е продължение на темата, започната в „Пленено ято". Антифашистката тема не е била нова за вас. Психологически аспекти на образи от това време, от това поколение имате и в разказите си със същата тематика, събрани в книгите „Огънчето", „Бадемовото клонче", „Ваня и статуетката"[97]. Но другата линия — съдбата на чифликчийското семейство — измислена ли е, или сте познавали конкретен случай?

— Подобна история ми беше разказана от един другар в затвора — за едно чифликчийско семейство, което по време на войната наистина се разделя и двете му половини водят борба помежду си. Това е история от село Пордим, Плевенско, там е бил тоя чифлик.

— Това, че не сте имали пряк контакт с такъв социален слой от нашето тогавашно общество, не ви ли пречеше?

— Действително пряк контакт не съм имал с такива хора, макар че в нашия квартал живееха и заможни хора. Освен това не е нещо извънредно, не е нещо изключително да конструираш един човешки характер и една съдба, когато познаваш фактите. И все пак трябва да се избягва да се пише за неща, които не добре познаваш. Без да правя сравнение, искам да кажа, че съм си мислил, пък навремето бях го и написал,[98] за романа на Димитър Димов „Тютюн". Хубава книга, известна и, както

се казва, прослави България. Но у него пък тъкмо образите на работниците, на партизаните не са сполучливи. На места са дори фалшиви, да не кажем — антипатични. Твърде много моменти са свързани с любовни истории, с лични, с „подсъзнателни" тласъци и пр., така, както става в света на Никотиана. Така че човек трябва да пише за това, което добре познава. А ако не го познава, трябва да положи усилия да го опознае, в известна степен макар, и тогава да пише. За съжаление това не винаги става, а то е свещено правило за един писател реалист. Пък и за всички писатели, независимо от направленията. Човек трябва да познава предмета си, включително когато този „предмет" е собствената му душа.

– Имат ли вашите литературни герои от „Краят на Делиите" конкретни прототипове от действителността?

– По-голямата част от тия образи са конструирани, особено образите на хората от това чифликчийско семейство. Има и някои автобиографични моменти — човек не може да се откъсне от лично преживяното. Но например образът на главния герой Гергин Радинов има прототип. Това е Велко Гатев. Той беше в ръководството на БОНСС в навечерието на войната. Един чудесен другар. До 41-ва година, преди да попадна в затвора, имахме с него контакти. Та той като тип и физически, и по душевна структура е подобен на Гергин Радинов. Строг към себе си, много сдържан, смел човек, без никаква външна парадност, изобщо — образ, който ме беше пленил най-напред като жив човек.

– Жив ли е той сега?

– Да, жив е. След Девети, струва ми се, беше офицер в граничните войски. Във всеки случай „не прокопса", както се казва. Т. е. вършеше си работата все така скромно и съвестно, без да търси високи служби. Остана това, което си беше преди. Рядко съм го виждал оттогава, но се осведомявах за него чрез други другари.

– Кога започнахте да пишете „Краят на Делиите"?

– Написах го между 1952 и 1955 година.

– Когато замисляхте романа и по-късно, когато го реализирахте, имахте ли вече идеята да го продължите?

– Не, нямах такива намерения. Просто в един по-сетнешен момент, след като бяха минали години, както и някои събития, засягащи живота на моето поколение, намислих да напиша някакво продължение, т. е. продължение по принцип на „Краят на Делиите". А в един по-следващ момент реших да използувам същите герои, т. е. да видя какво става с тях след 1944 година.

— Това се отнася за втората част — „Ден се ражда“. А третата — „Стръмнини“?

— Същото се случи и с третата част. Нямах намерение да правя трилогия, но след 1956 г. ми се стори, че има смисъл да се напише и този роман, като трета част. И сам преживях, и имах възможност да наблюдавам достатъчно комунистите от моето поколение, които трябваше да преживеят това трудно време, че и пертурбациите в собствената си съдба. Трите части са написани в различно време, но стана така, че образуваха едно цяло. Помежду им са писани и други работи, но някак си не ме оставяше тая мисъл и тая идея — да се покаже едно развитие на хората от моето поколение.

* * *

— Според вас, може ли да се каже, че цялото ви творчество се „върти“ около една основна тема?

— Всъщност винаги ми се е струвало, че всеки писател, може би с изключение на гениите, но и там работата е приблизително такава, си има по една основна тема. Тя може да бъде разчленена на десетки подтеми, да се въплъти в десетки сюжети, но вътрешно, за него, тя си остава основна. Наблюдавам някои наши писатели. Ето Емилиян Станев например — за него, освен така наречените анималистични разкази, в които обаче също могат да се прозрат някои елементи на по-късното му творчество, съществува една основна тема. Бих я нарекъл народностна, национална, проблемът за съдбата на българина, на България. Друг си има като основна някаква социална тема, която вътрешно го е заангажирала веднъж и която той, в разни форми, развива почти през целия си живот. Трети пък, може би поради особеностите на своята биография, на своя живот, се интересува от психологическите особености на своите съвременници, от онова, което може да се потърси по-дълбоко в психиката на човека, на съвременника. Трудно е за писателя, невъзможно е да се откъсне от своята вътрешна тема, от онова, което е залегнало веднъж у него като отношение към живота, като нравствени изисквания или като интерес към социалните проблеми на времето. Интересите му все пак са ограничени от неговия собствен живот — произход, бит, опит, талант...

— Така е и при вас, нали?

— Така е и с мен. Като си мисля понякога за тия неща, констатирам, че всъщност и в малкото — и слаби, уви — разкази, които съм написал, и в реалистичните романи, и във фан-

тастиката — неизбежно се въртя в един и същи кръг от въпроси, образуващи в крайна сметка една тема.

– Но писателят се развива във времето, а времето внася своите корекции. Не се ли променя зрителният ъгъл към събитията и хората?

– Още римският поет го е казал: „Времената се менят и ние се меним заедно с тях...". Човек променя своето отношение към нещата, към времето. Това събужда нов интерес у писателя, макар и към собствената му тема. И тази тема, оставайки си същата, намира израз в един по-широк, по-богат, по-разнообразен жизнен материал... Между другото, наскоро прочетох в списание „Септември" една статия от Пенчо Данчев. Казва се „Законите на красотата".[99] Тя доста широко поставя и този въпрос. Става дума за това — какво прави от художественото произведение художествено произведение. Аз бих казал – един господ знае, но статията е интересна. Пенчо Данчев изхожда от тезите на най-модерните съветски литературоведи. Направи ми впечатление, че се придържа към една мисъл – за да представлява художественото произведение истинска ценност, трябва да бъде ограничен кръг живот, т. е. да отразява част от живота, но ограничавайки се, нещо, което е неизбежно — да борави вече по-свободно с въпросите на времето и пространството. Що се отнася до фактите, с които борави писателят, те са винаги ограничен кръг, проблемите, с които се занимава, са винаги ограничен брой — един, два, три, — характерите и образите, които създава, не могат да бъдат повече от... ето у един Толстой например нека са две хиляди или пет хиляди, но те не могат да изчерпят цялото многообразие на характерите, на живота на човечеството. Това е така, в тоя смисъл естетиците са прави. Но, от друга страна, си мисля, че едно художествено произведение при цялата тая ограниченост в подбора на фактите, на характерите, на образите може да бъде и значително по-неограничено и по-дълбоко от живота.

– Може би това се дължи на способността на писателя да синтезира, да обобщава явленията, различните страни от живота, на умението му да търси и открива корените на явленията. Именно затова художественото произведение изглежда по-дълбоко от самия живот. И така според мен е не само в литературата, а в изкуството изобщо. Съгласен ли сте?

– Може би е така — в изкуството изобщо. И литературата, и изкуството — това са специфични явления, със свои закони на живот, но и те самите са част от живота. Оная част, която осъзнава живота. Това е едно САМООСЪЗНАВАНЕ на самия

живот, така да се каже, но в определена форма. Така че въпреки стеснения подбор на фактите, на характерите, на средствата, изкуството, макар и еманация на живота, стои над самия живот. Т. е. показва нещата по-стеснено по обем, но по смисъл, по вътрешно съдържание — по-широко, по-обемно. Прави това, което отделното човешко съзнание не може да свърши. Може би писателят, по силата на обстоятелствата и според наклонностите си, според способностите си, дарбата си, върши и известна работа, която би трябвало да се върши от значителна част от обществото, която би трябвало да представлява синтезирана мисъл на значителна част от обществото или на цялото общество. В този смисъл въпросът не е толкова в особеностите на художествената творба, не в тия „тесни", „ограничени" рамки. Естествено, за да бъде естетика, за да бъде красота, тя неизбежно трябва да бъде подбрано, стеснено описание на жизнените явления. Така е. И заедно с това — не е съвсем така... Изобщо има неща, които и литературоведите, а и самият творец — писател, художник, музикант — понякога трудно може да обясни. Не че има някакво тайнство, причинните връзки биха могли да се намерят. Но е доста трудно. Например много често на читателски конференции и по други поводи ме питат: „Как е възникнал замисълът на това произведение?" За някои неща знам как е възникнал, за други — не мога ясно да кажа, мога да кажа само горе-долу в кой момент. Но обикновено замисълът възниква като изненада за мен самия. Сякаш неочаквано. Неочаквано, но не безпричинно, произволно, защото за това е необходим натрупан жизнен опит и преживяно, и неща, които са се случили обективно, в живота, в действителността. Или пък е имало конкретен повод, тласък, макар че много рядко този конкретен тласък се осъзнава... Значи, все пак има някакво „тайнство" и струва ми се, че изкуството ще съществува, докато съществува и „тайнството". Разголят ли го, покажат ли го на публиката в надлъжен или напречен разрез, то ще умре. Дисекциите стават само над трупове — живота те не са обяснили и досега...

* * *

— Другарю Манов, през 1957 г. излиза повестта ви „Недостоверен случай".[100] Ще се съгласите ли, ако кажа, че въпреки бурните недоволства от страна на критиката тя беше едно от

произведенията, които обективно отвориха пътя към едно разведряване и в литературния живот?

– Може би е така. Тази повест беше едно начало, въпреки че много я ругаха. Но нашата книжнина след това, включително и на така нареченото априлско поколение, се развиваше по тази линия – по линията на едно по-трезво вглеждане в нещата, в реалността. По-трезво и по-критично — нещо, без което литература не съществува, няма я. Аз си спомням някои книги, които вече никъде ги няма, изчезнаха. Имаше един Бабаевски, беше написал „Кавалерът на Златната звезда“ — една такава сладка водица за политически импотентни читатели. Връща се един от фронта, става председател на колхоз и развива една фантастична дейност. Всичко върви прекрасно — и то когато колхозите изживяваха криза. И няма го вече Бабаевски. Останаха Маяковски, Бабел, Есенин, Шолохов, Паустовски, Булгаков... С полуистини и с лъжа не се прави литература. Не е съществувала и не съществува литература, която в някаква степен да не спори със своето време, да не изхожда от някакви политически ли, идейни ли, морални ли, социални ли идеали, които дистанцират писателя от реалността и го карат да се вглежда в живота с честно око. Литературата е една размяна на мисли със съвременника и с бъдещето. Но тази размяна трябва да бъде сериозна, на основата на реални факти. Априлският пленум [...] обективно помогна за правилното развитие на нашата литература. Най-младото поколение така и пише. Даже при него пък липсва обратното като че ли, стремежът към едно по-обобщаващо и, ако щете, по-романтично виждане на нещата; затвори се това поколение съвсем предметно в случката, в малкия личен опит...

– Това е вече друга тема. Аз пак искам да ви върна към „Недостоверен случай“. Имахте ли някакъв конкретен повод за написването на повестта?

– И аз имах някои подобни преживявания, но имаше и един конкретен случай, който всъщност ми влезе в работа. Някой ми беше разказал историята на един офицер, женен, който попада в подобно положение; излиза с любимата си тука някъде, край Драгалевци, а на сутринта я убива и се самоубива. Финалът при мен е по-различен.

– Предполагам, че не само конкретният случай ви е накарал да се заемете с тази тема?

– Този случай аз си припомних, когато вече беше възникнала нуждата да се напише нещо на тая тема. Сам преживях,

а и бях наблюдавал не един такъв казус на груба намеса в личния живот на комунистите, пък и не само на тях, от страна на така наречената общественост, на партийното бюро, на разни инстанции. Намеса, която рядко водеше към добро. Вместо да се оставят хората сами да решават проблемите си по естествен път, доколкото може да има естествен път, или пък много деликатно, отдалече да им се помогне, ставаше една груба намеса, натиск — на всяка цена да се запази семейството. Вместо това то се рушеше, разпадаше се.

— Именно затова не семейната драма е основното в повестта?

— Ако беше само семейната драма, може би никой нямаше толкова да се разсърди, пък и не би си струвало човек да се залови с нея. Аз я използувах, за да покажа някои явления от онзи период, който от Априлския пленум и XX конгрес на КПСС беше определен като „културски", с неговите далеч по-сериозни нарушения на законността, на човешкия морал и прочее. Използувах тая тема, този кръг от въпроси, за да покажа една обществена атмосфера, към която не би трябвало да се връщаме. Разбира се, без тази дидактика на мисълта, но само така тази тема би могла да намери оправдание. XX конгрес и нашият Априлски пленум направиха необратими някои обществени явления. Промени се съзнанието на хората, колкото и противоречиви възгледи да има по този въпрос.

— Повестта излиза през 1957 г. Кога започнахте да я пишете?

— Написах я в края на 1956 г., а излезе през следващата година.

— По горещите стъпки на събитията, както се казва.

— Точно така. Доста бързо я написах. Когато човек е истински запален от някоя идея, нещата вървят по-леко. Имах и желание да покажа сблъскването на романтичните характери с действителността, с други характери, с околната среда. Романтиците никога не са били щастливи в живота си, липсвала им е достатъчна приземеност. Те са твърде емоционални, прекалено разчитат на чувствата, на тяхната „правда"... Но това е между другото.

— Как приехте нападките на критиката?

— Тогава критиката се разсърди, вдигна се излишен шум според мен. Но, изглежда, че за състоянието на духовете и умовете тогава този „шум" не е бил излишен. Излязоха с „критика" един, двама, трима, петима... [...] Излязоха с осъжда-

щи, прокурорски статии. Моят отговор беше една статия, с която се бранех. Излезе в „Литературен фронт“.[101] Тогава такива неща бяха възможни. Отдолу на статията ми прикачиха коментар с черни букви, но аз предварително се бях съгласил да пишат отдолу каквото си искат, стига да пуснат статията. Пуснаха я, излезе. Беше критикувана на едно годишно събрание на съюза от висшите инстанции в лицето на моя бивш шеф Рубен Леви-Аврамов. Минаха тия работи [...] Днес една такава повест не би направила особено впечатление. Според мен, без да има кой знае какви художествени достойнства, тя ще остане като един белег на времето. Ако не другаде, то поне в библиографията.

— Понеже засегнахме темата за литературната критика, искам да ви попитам — как се отнасяте към нея? Играе ли тя някаква роля във вашия творчески живот?

— Когато критиката е добросъвестна, даже да не е съвсем точна, винаги нещо дава — може да подсети за нещо писателя, да му обърне внимание върху един или друг недостатък или върху онова, което представлява силата му. С една дума — да осъзнае някои неща.

— А при вас лично как е?

— Лично аз не съм усещал благотворното ѝ влияние. Не говоря така, понеже обикновено сме били на нож с критиката или по-скоро — тя спрямо мене. Може би не съм попадал на добра критика. Приятно ми е било, когато напишат нещо добро за мое произведение, неприятно ми е било, когато кажат нещо отрицателно или когато зад всяко „Да“ имаше по двете три „НО“-та. И това е човешко. Не говоря и за драстичните случаи на преднамереност, когато мотивите на критиката са ми били повече от ясни. Но в едно критиката много ми е помагала — и с отзивите, и с мълчанието си: поддържала е духа ми, тласкала ме е да продължа по избрания път...

— С една дума — негативната критика е оказвала положително влияние за утвърждаване на собствения ви творчески поглед?

— Да. Убеждаваше ме, че погледът ми към света е правдив... Много трудно се отървахме от тая вулгаризаторска критика. Тя ни нанесе големи поражения. След това пък отидохме в другата крайност — появи се „чисто литературната“, откъснатата от реалния контекст на живота критика, която не носи сериозни и големи идеи, която не прави съпоставката живот — литература. Това е критика, която се задоволява с темата, сюжета, образите. А такава критика, която да разкрие смисъла

на произведението и да използува това така, че самият критик да обогати мисленето на другите с размисли за живота — такава критика нямаме. Такава е била критиката на Белински, на Чернишевски, на Луначарски. Някак си, според мен, критиката ни издребнява, непрекъснато губи силата си на идеологически фактор.

— Каква е според вас причината?

— Може би защото и книжнината ни издребня. Понякога, в неприятните случаи, се утешавам с това, че Чехов са го наричали „пътуващ комедиант", и то в момент, когато е започнал да пише големите си неща.

— Подобни примери могат да се открият и в по-ново време.

— Да. Така е. Понякога, като чета отзиви за литературата на дадено време от съвременната й критика, се чудя — колко си приличат нравите в това отношение. Да кажем: „Този писател се рови в боклуците на нашето време, вместо да покаже величието..." — това е темата на руската официална критика през целия XIX век, като изключим, разбира се, критиката на революционните демократи. Изглежда, че тази тема ще бъде актуална, докато има държава и власт. Това е стремежът — всичко под нашето слънце да изглежда красиво, да го показваме красиво дори когато не е. А книжнина, която пише само панегирици, не съществува в света, такава художествена литература няма и няма да има. Най-добрите произведения са тези, които показват живота правдиво, вникнали по-дълбоко в тоя живот, и които заедно с това отхвърлят много неща от съществуващото. Винаги ще бъде така, то е неизбежно. Наблюдавам съвременната съветска литература. Смисълът на творчеството на тези нашумели напоследък млади автори е именно такъв — показване на живота и борба срещу определени явления в този живот. Иначе не може и да бъде. Каквото и да говорим, каквото и да искаме, трябва да се примирим с това, че литературата си е литература, т. е. тя си има своя обществена задача, своя обществена функция. Тя не е просто средство за пропаганда и агитация.

* * *

— Вече говорихме и вие се съгласихте, че почти цялото ви творчество е подчинено на една тема, която условно може да се определи като обществена и нравствено-философска. И в разказите си, въпреки че в повечето от тях се връщате към от-

минали години и събития, и в големите белетристични произведения — „Подир синята птица“, „Недостоверен случай“, „Бягството на Галатея“, „Синът на директора“,[102] и дори във фантастиката винаги се стремите да погледнете в същността на явленията и на човешката психика. Способността ви да синтезирате, да откривате корените на социалните явления, категорично и директно да изказвате мнението си и да правите преценки за факти, събития, хора, когато сте убеден в своята правота, доближава творчеството ви до публицистиката. А най-типичната ви книга в това отношение е „Писма от София“.[103] Смятате ли, че съм права?

— Действително и в „Писма от София“ кръгът от въпроси, около който се въртя, е същият. Може би сте права — тя е моята най-типична книга. Темата, която ме е занимавала в другите ми книги, тук е предадена в открита публицистична форма.

— Как стигнахте до мисълта да използувате старата епистоларна форма?

— Искаше ми се да напиша някаква публицистика и даже започвах веднъж-дваж под формата на „размисли за времето“. Но случи се така, че тъкмо тогава прочетох на Кажимеж Брандис „Писма до мадам Z“ ли беше...

— „Писма до госпожа Z“.

— Точно така — „Писма до госпожа Z“. Тази книга ме подсети за епистоларната форма.

— Не смятате ли, че епистоларният жанр е изчерпал своите възможности?

— Не мисля така. Не само че не е изчерпал своите възможности и все още може да се използува, а тази литературна форма може да бъде и по-широка, и по-раздвижена, много по-жива. Но за оня момент това ме удовлетворяваше, защото ми даде възможност под формата на една псевдополемика с един измислен приятел от провинцията, който като характер не е много изяснен, но е познат като явление, да кажа някои работи за нашето време, за литературата, за разни неща, които не съм успял да изразя по друг начин.

— И в книжката ви фейлетони „Внуците“[104] продължавате тази публицистична нишка. Искам да ви задам един може би неочакван въпрос — не смятате ли, че в творчеството си сте повече публицист, отколкото изобразител?

— Винаги съм се чувствувал повече публицист. Но някак си така се стекоха обстоятелствата, а и времето може би изигра своята роля, че не се развих в публицистиката. Същото се отнася и до сатиричните ми наклонности. Първото добро нещо

горе-долу, което написах, беше онзи фейлетон за Мими. Първата ми литературна активност след Девети пак бяха няколко фейлетона, които напечатах във вестник „Стършел“ и „Работническо дело“. Но и тук развитието ми, както го усещам сега, беше спънато. И по обективни, и по субективни причини.

— Може би причината е в самата специфика на сатирата?

— Сатирата е такова нещо, което не знаеш как ще се приеме, кого ще раздразни, нещо, на което се гледа така... със силна лупа. Това е една сериозна спънка. Спънка е и самата мисъл за тази спънка. А сатирата според мен е един от най-полезните видове литература. Обществото винаги е имало нужда от отваряне на клапаните, за да излезе натрупаната „пара“, нужда за отреагирване на определени неприемливи явления.

* * *

— Когато говорихме за мемоаристиката, вие казахте, че понякога става така — човек тръгва от мемоаристиката и стига до абстрактната фантастика. Една част от творчеството ви, и то немалка, е свързана именно с фантастичния жанр. Обичате ли да четете фантастика? Имате ли предпочитани автори?

— Обичах. Допреди няколко години. Сега чета само авторите, които правят от фантастиката добра литература, и когато съм сигурен, че няма да захвърля книгата след първите двете три страници.

— Можете ли да се уточните — кой тип фантастика възприемате като добра литература?

— У нас, пък и не само у нас, представите за фантастиката са доста превратни. Не се разбира, че фантастиката може да бъде толкова пълноценен вид литература, колкото и останалите литературни жанрове. Като се каже „научнофантастична литература“, обикновено се разбира „научнопрогнозиращата“, футурологията, какво например ще бъде след 50 години нивото на техническото развитие, или пък ни обясняват как летят космическите кораби, как кацат и т. н. Това мен не ме интересува. Преди няколко години в сп. „Пламък“ имаше изявления на Станислав Лем, с които напълно се съгласих. Него вече фантастиката го интересува дотолкова, доколкото дава възможност в известна, често пъти хумористична форма да се поставят известни обществени проблеми. Макар че той написа и чисто психологически фантастични книги — „Соларис“ например. И там

превес имат земните, човешките проблеми, фройдистките, да речем.

– Кои писатели според вас са създали истинска фантастика?

– Рей Бредбъри, Айзък Азимов, Лем, братята Стругацки. Да не говорим за по-старите фантасти — татковците — Едгар По, Херберт Уелс и пр. Да не говорим и за Томас Мор, Рабле, Кампанела, Суифт, Волтер... Всички съм ги изчел с голям интерес. Особено ми допада Бредбъри. Прогнозите му за бъдещето са доста мрачни, но той изхожда от една дълбоко хуманистична позиция. И дълбоко демократична. При това критиката му е насочена навътре, т. е. към Америка, към настоящата Америка, към ония тенденции, които там сега вреят и се развиват. Тенденциите към автокрация, към хунтизъм, аз вече така го наричам, понеже хунтите много се развъдиха по света...

– Създали сте нов термин...

– ... Бредбъри ми е близък именно с това, че в центъра на вниманието му са важните въпроси на Америка, на времето, на света. Той, въпреки мрачните си прогнози, твърде се различава от един такъв автор като Олдъс Хъксли — автора на „Най-добрият от световете“[105], или от един Кестлер. Трябва да ви кажа, че тези книги просто ме потресоха. И не само със страшните си прогнози, които като цяло са наистина фантастични, та човек ги приема скептически, а защото са доловени редица реални черти и тенденции на едно обществено развитие, които засягат съвременното човечество като цяло. Доловени са неща, които лежат в дъното на такива взаимоотношения например, като авторитарна власт — поданик, психологията на наказанието и на наказания, на палача и жертвата и т. н., и т. н.

Така че предварително изчетох и стара, и нова фантастика, без да мисля, че сам бих се опитал да напиша нещо в тази област.

– Все пак как ви „хрумна“ да се захванете с такава тематика?

– И аз точно не зная как... Знаете, че съм се опитвал в различни жанрове, дори бих казал, че понякога една и съща най-обща идея съм я интерпретирал в различни форми.

– Може би въпросът трябва да се постави така: с какво ви привлича фантастиката?

– Да... Преди всичко с това, че дава възможност в една по-синтезирана и по-свободна форма, без да се държи непременно на класическите изисквания, да се изрекат мисли и идеи, които в обикновената реалистична литература е или невъзмож-

но да се изрекат, или при нейните средства би трябвало да се изразят чрез някаква огромна панорама на живота.

— С други думи, фантастиката дава възможност да се поставят проблеми от нашето настояще, да се правят обобщения, да се изразяват идеи с по-лаконични и условни средства.

— Точно така. Например. В съвременния свят съществува една силна тенденция към тоталитаризъм, към едно усъвършенстване на държавата, което постепенно, в редица страни, преобръща гражданина в стария средновековен поданик, в човек, от когото нищо не зависи, но който зависи от тая машина, създадена уж за да обслужва обществото. Тия тоталитаристки тенденции са много разпространени и силни. Отдавна ми се върти в ума мисълта, че човечеството може да деградира и без война, ако не се справи със себе си, с тия тенденции, ако не съумее да се излюпи от тая епоха, насищана все повече с изтребително оръжие, със заплахи, с изяви на сила навън, с изисквания за абсолютно подчинение вътре, с насилие във всичките му форми. Това е комплекс от фактори, които водят тъкмо към лишаване на хората от елементарните свободи на изказ, на мислене, на развитие на науката, на изкуството и т. н., и т. н. Разбира се, така възприета, тази тенденция е представена в своята абсолютност, защото в света съществува и борбата на масите, на интелекта, която ѝ се противопоставя, и може би нещата няма да се развият така. Но подобно представяне на тази тенденция може да звучи като едно от безбройните предупреждения: „Хора! Опомнете се, докато не е станало късно!" Всъщност това е основната роля на тази литература, на писателите, които пишат на тази тема — предупредителната. И тогава се залових с „Галактическа балада"[106]. Тя е в руслото на тази книжнина.

— Ползувате ли специализирана научна литература?

— Чел съм доста научнопопулярна литература — и астрономическа, и бионика, и история на изобретенията, на откритията, и неща върху съвременното атомно и кибернетично развитие, макар че не всичко разбирах, защото в много случаи се иска специална подготовка. Струва ми се обаче, че който прочете достатъчно научна литература, ще разбере основните неща и ако притежава малко фантазия, преспокойно може да изрази във фантастична форма собствените си мисли и представи. Освен това аз не държа много на научната страна на нещата. Дори си правя смях, пародирам космологията и техническите чудеса. Съществено за мен са именно тия две-три неща, две-

три идеи, които са се формирали в съзнанието ми под влияние на времето, на епохата. Исках да ги изкажа по някакъв начин.

– Това е така, що се отнася до „Галактическа балада". Но не смятате ли, че в другите ви книги — „Пътуване в Уибробия"[107] и „Фантастични истории" — фантастиката е само форма на публицистична изява?

– Съвършено вярно. Дори не съм се опитвал да прикрия тенденцията, задачата си, мислите, които исках да изкажа. Те впрочем доста си приличат, ако сте забелязали, макар с редица оттенъци. Общата мисъл на „Пътуване в Уибробия" беше такава: какво е станало със света двеста и петдесет години, след като милият Джонатан Суифт е написал „Гъливер". Оказва се, че в редица отношения светът не е отишъл кой знае колко напред и че нещата, които той е иронизирал навремето, са твърде живи. Дори нещо повече. На него и през ум не му е минавало, че в средата на XX век ще стане това, което стана — изтреблението на милиони и милиони хора. Ония войни в негово време са били просто смешни. Били са варварски, разбира се, и страшни, защото средновековието още не си е било отишло, а алчната буржоазна свирепост вече настъпвала. Но в сравнение с това, което стана в нашата епоха, в средата на XX век, което става и сега, онова е детска шега... Разбира се, точно с тия въпроси в книгата не съм се занимавал. Само най-общо съм се ръководил от тях. И се оказва, че във фантастичната „Уибробия" нещата много са се променили, без да се променят по същество. Опитах се да продължа приключенията на Гъливер в наше време, да предизвикам у читателя и весел, и саркастичен смях, защото светът си заслужава това — с неговата неизкоренима уродливост. Отрицателните страни на реалността е добре да ги виждаме и в смешна светлина, не само като абсолютна трагедия... „Пътуване в Уибробия" е една публицистична книжка, в която съгласно собствената си природа и темперамент съм показал нещо от съвременната човешка реалност.

– Същото се отнася и до „Фантастични истории"?

– Да, но до известна степен. В тях по-конкретно имах предвид Сталиновия период и маоизма, показани гротескно. По-голямата част от авторите фантасти се занимават със социални проблеми. И мен те ме интересуват повече.

* * *

— Другарю Манов, напоследък в българската литература се засилва интересът към историческата тематика. Вас тя не ви ли привлича?

— Не. Струва ми се, че не. Просто не ми е в кръвта. Но всъщност тези, които пишат на историческа тема, са твърде близки по вътрешно състояние до тези, които пишат фантастика.

— Интересно сравнение. Защо мислите така?

— Защото едните, грубо казано, се опитват да обяснят настоящето чрез миналото, другите — чрез въображаемото бъдеще. Фантастите се мъчат да кажат нещо, като изхождат от настоящето и се обръщат към бъдещето... Има нещо общо в метода на едните и другите.

— Общото е съвременният поглед върху фактите и събитията, но посоките, в които тръгват писателите, са обратни — едните гледат в миналото, а другите към бъдещето. Щом смятате, че по вътрешна нагласа двата „типа“ писатели са близки, защо вие нямате желание да се заловите с историческата тематика?

— Защото въпросът не е само в нагласата. Съществена роля играе и личната наклонност към размисъл върху миналото, по-специалният интерес към историята. Ето Емилиян например. Той не може да се откъсне от историята. Сега в списанията напечата нещо ново и много различно, което звучи съвременно. И все пак става дума за Търново от еди-коя си година, за красавицата болярка от еди-коя си година и т. н. То е един кръг от образи, с които човек заживява и му е трудно да се откъсне от тях, да навлезе в друга област. На мен пък ми е трудно да работя върху такава фактологическа, историческа основа. Сега се опитвам да напиша една пиеса за Джордано Бруно. Не зная какво ще излезе. Не че темата и проблемите са ми чужди — познавам историята на онова време доста добре. И все пак това за мен е един далечен свят — като събития и личности, които създават събитията. Може би затова съм несигурен. Или пък — несигурен ме прави амбицията да кажа нещо повече, по-обобщаващо. В моята пиеса се стремя, разбира се, да се придържам към фактите, към историческата правда, но без да ги фетишизирам.

* * *

— На ПЪРВО МЯСТО винаги поставяте проблемите на нашето настояще. Потвърждение за това са и двата ви романа „Моето първо лято“[108] и „Синът на директора“[109], които правят

впечатление с доброто си познаване на младежта и нейните проблеми.

— Не бих казал, че ги познавам чак толкова добре, но все пак нещичко съм доловил от състоянието на младежта.

— Какви са най-общите ви впечатления?

— С моята класификаторска способност, доколкото я имам, съм разделил младежта на три психологически групи. Едната е тази, която отрано се ориентира в живота [...]. Другата част пък се труди по специалността, но нищо повече не я интересува. И третата, която е може би най-чувствителната и най-интелигентната, често преживява житейски драми. [...] Наистина не всички се включват в тези категории. Има и младежи, които естествено се стремят към обществена дейност, искрени са. [...] И тая пуста разлика между думите и делата, и тя много зле влияе на младежта... А може би това е и добре? Може би я учи да гледа, да вижда, да преценява трезво. И добре, и зле. Злото и доброто са вкопчени едно в друго. Млад човек без илюзии, без романтични пориви е загубен. Но, от друга страна, възможността да отделиш лъжата от истината е едно положително качество. Както се казва, всяко зло за добро... Може би.

— Наблюденията ви върху психологията на младежта са доста дълбоки и точни, струва ми се.

— За това заслуга има моето редакторство.

— В сп. „Родна реч“ ли?

— Да. В „Родна реч“. Близо десет години се занимавах с това младежко литературно списание и там се срещах с доста отраснали средношколци. Разговарял съм с тях, разправяли са ми различни истории, обсъждали сме стихове, разкази. Другите ми впечатления са от кръга, в който се движеше дъщеря ми, нейната компания приятели. Това бяха десетина младежи и трябва да ви кажа, че почти всички бяха свестни момчета и момичета. Точно това ми беше много интересно, макар че е и естествено — хората се обединяват на основата на общи черти и качества. Всичките бяха добри, скромни деца. Изпожениха се помежду си след това. Сега си имат вече пет-шест дечица и аз две внучета. Отличен резултат, както виждате...

— Тези ваши конкретни наблюдения са ви помогнали при написването на „Моето първо лято“, нали?

— Да. То това „Първо лято“ излезе малко поразтегнато, но какво да го правя — такова е вече. За повестта като най-обща представа взех компанията на дъщеря ми от ученическите години. Разбира се, отнех и прибавих доста неща. Така например

знаех няколко случая на самоубийства на младежи, и то деца на хора, които лично познавах.

— Какви бяха причините?

— Най-често — болезнена чувствителност, при която някоя обида, унижение, обезверяване в околните свършваше своята работа. Опитах се да разкажа и за тези неща. Това е едно поколение, което в по-голямата си част се мъчи да намери своя път, тъй като далеч не всичко в пътя на по-старите го удовлетворява. Не приемат живота просто с едно „Хайде да си поживеем!“ Тези, които разсъждават така, те си го и правят. А останалите преживяват драми, понякога трагични.

* * *

— Какво ви насочи към драматургията? Приятели сте с Михаил Величков. Той оказал ли ви е някакво влияние?

— Не бих казал това. По едно време се бях увлякъл в четене на пиеси. Изчетох цялата класика, съветската драматургия, потърсих най-значителните западни автори. И може би отнякъде оттам дойде тласъкът. Иначе нямах никаква подготовка, а драматургията между впрочем се и учи. Макар че не винаги се научава. Големите драматурзи, пък и ние — малките, избягваме учебната част на това изкуство.

— Първите ви пиеси са „Грешката на Авел“ и „Съвест“[110].

— Да. „Съвест“ написах пак на моята тема и под влияние на събитията след 56-а година. Всъщност сюжетът на „Съвест“ е пак от антифашистката съпротива, но като вътрешно съдържание пиесата е свързана със събитията след 56-а година. В нея заедно с драматичните ситуации има и комични елементи. Както е всъщност и в живота.

— Смятате ли, че театралното изкуство осигурява по-добър, по-непосредствен контакт с хората, отколкото например художественото произведение? Необходимо ли е проблемите от театралната сцена да звучат по-открито, по-ясно?

— Театралното изкуство е съблазнително за всеки творец. Първо, приятно е да видиш въплътени в живи хора, в актьорите на сцената, образите, които си сътворил на хартия. И, второ — действително няма друго изкуство, което да въздейства по-пряко и явно върху слушателите. От сцената човек може пряко да наложи една мисъл, да я аргументира, да покаже как разбира някои проблеми и сам, непосредствено, да види, да по-

чувствува реакцията на публиката. Не както е при издадената книга, дето това става трудно, по косвени пътища.

— Не мислите ли, че като колективно изкуство театърът крие и известни рискове?

— Тъкмо затова драмата е и привличащ, и отблъскващ жанр. Защо е привличащ, вече говорих. А отблъскващ е за това, че е въпрос на много условия да излезе на сцената точно това, което си замислил, което си написал на хартия. Тук понякога се отговаря не само за собствените слабости, но и за грешките на режисьора, на състава. Имаше един такъв смешен случай. Една от критичните забележки за „Младоженецът“[111], поставена навремето във Военния театър, беше по повод на един сценичен „сън“. Този сън си го измисли и го вмъкна режисьорът, който инак добре постави пиесата, а аз капитулирах пред свършения факт. Да, но главното „мъмрене“ на споменатата критика бе взело повод тъкмо от този „сън“. Оказа се, че критикът не е прочел пиесата, а е гледал само спектакъла.

— Имате ли предпочитания към някой актьор или актьори?

— Да, разбира се. Много ми се щеше да направя нещо с един актьор, а и той имаше желание, но, уви, не стана...

— За кого става дума?

— За Апостол Карамитев. Много го обичах като актьор, като тип актьор, който уважаваше изкуството си, не ставаше конферансие на всеки естраден спектакъл, мислеше, изработваше съвестно ролите си.

— Добре ли се познавахте?

— Имахме взаимни добри чувства един към друг.

— Какво мислите за нашите актьори, за актьорското майсторство, за театъра?

— Общо взето, смятам, че имаме добри актьори. Но те нямат достатъчно възможности за развитие, макар че имаме достатъчно театри. В сравнение с други страни ние сме богати на театри.

— Къде тогава виждате причината?

— Струва ми се, че съществува едно бързо изтъркване на таланта — хабят се много сили и в киното, и в радиото, и в телевизията, удря се на печалбарство, щампата бързо взема връх. Вървят по утъпкания път. Нашият театър изостава, заключен е в една скована традиция. Това е предимно театър на емоциите, често — на едно старомодно преиграване на сцената. А би било интересно да се осъществи пренасяне на живия, нормалния, обикновения език на сцената. Това, което направиха например италианците в киното — неореалистичното кино. Пък

и не само те. И другаде се правят опити. Има и още един доста сериозен недостатък на актьорското ни изкуство, майсторство — актьорите ни, като правило, не познават народния език. Рекат ли да изобразят селянин например или човек от народа — речта им звучи чуждо, изкуствено, интонационно невярно. Не става дума да се изучават наречията, а за интонация, за онова, което прави говора естествен, близък до народния говор.

— И понеже говорихме за театъра като за колективно изкуство, логично е да спомена и за киното. Още повече че някои ваши произведения са филмирани. Това по ваше желание ли ставаше, или предложението идваше отвън?

— След като се докоснах до киното, появи се и желанието. Но обикновено са ми поисквали сценарии.

— Кой е първият ви контакт с киното?

— Първата филмирана работа беше един общ сценарий, написан с Коста Странджев. Казваше се „Стръмната пътека“[112]. Из миньорския живот в Родопите.

— Имахте ли преки наблюдения?

— През 1956 г. бях около три месеца на Баташкия водносилов път, в Батак. И досега не съм написал нищо по същество на тая тема. Но ми беше интересно да видя хората, които се бяха събрали там, хора от най-различен социален тип. Като се почне от бивши царски офицери, дошли да поправят биографията си и да изкарат пари (работеха и в автобазите, и в мините), и се свърши със селяните от околните села, пък и от подалечни места, дошли като строители. А между тях и професионални миньори, и голобради момчета, които тепърва започваха нещо да правят, и търсачи на силни усещания, преживявания. Наблюдавал съм интересни картини, интересни хора с остри, чепати характери. Именно по това време се обади някой от кинематографията, не помня точно кой, и предложи да се направи сценарий. Аз се съгласих и понеже Коста имаше много непосредствени наблюдения от това място, от тия хора, беше стоял там три-четири години, написахме сценария заедно.

— На миньорска тема ли беше?

— Да. Разказваше се за една група миньори, които виелицата и снегът откъсват от обекта и остават сами в зимната планина. Сами, откъснати от света, всеки със своя манталитет и характер. Това беше първият ми контакт с киното.

„Пленено ято“ беше вторият ми сценарий. Струва ми се, че от всички филми по мои сценарии този беше най-сполучливият. Другите някак си не станаха. Или сценариите не са били доста-

тъчно добри, или режисьорската намеса беше не винаги сполучлива.

– Филмът „В края на лятото“[113] е направен по романа „Бягството на Галатея“...

– Той не стана. Сценарият беше добър, стегнат, съвсем по разказа в книгата. После се наложиха някои поправки. Режисьорът е същият, който беше и на „Пленено ято“. И двамата си вярвахме, но той се заинати по някои въпроси и не излезе... Роля изигра навярно и това, че тази тема му беше малко чужда. Има добре направени сцени, но като цяло нещо не стана. Нещо подобно се случи и с други мои сценарии. Та и аз като всички автори хвърлям вината върху режисурата, както и режисьорите хвърлят вината върху сценария.

– Киното до голяма степен е режисьорско изкуство.

– Да, разбира се. Режисьорско и актьорско. За да направи добър филм, режисьорът трябва да има една солидна основа — сценария. Останалото зависи от него. В киното, както и в театъра, може да се случи така, че да се провали един добър материал.

– Както и обратното е възможно.

– И обратното е възможно, но е по-трудно. От лош сценарий и гений не може да направи добър филм.

* * *

– Кога сядате пред белия лист — след като идеята е вече избистрена изцяло ли?

– Азбучна истина е, че главната част от работата над литературното произведение се извършва тогава, когато писателят привидно нищо не прави. Както е и с художника, и с музиканта навярно. Оформянето, изясняването на веднъж възникналия замисъл е един доста продължителен процес, различно продължителен — в зависимост от онова, към което е насочил мисълта си авторът, от неговата обемност и сложност. Истината е, че е необходимо дълго време да отлежи, да узрее в съзнанието веднъж появилият се замисъл. В процеса на самото узряване стават непрекъснати трансформации, търсят се нови решения. Понякога тези трансформации са толкова съществени, че когато човек седне да пише, му се струва, че това, което фиксира на чистия лист, е вече нещо друго. Изобщо замисълът трябва да легне в съзнанието като нещо установено, дадено, бих казал — материално. Т. е. необходимо е писателят вече да е за-

живял с това, което ще пише, да го вижда и чува — и независимо от това как ще започне, да знае как ще завърши.

— Следователно, вие смятате, че писателят още в началото трябва да е наясно какъв ще бъде краят на това, което започва да пише. А не е ли възможно краят на произведението да се избистря постепенно, в процеса на работата?

— В процеса на реализацията е възможно творбата да не завърши точно така, както е замислена, но тези изменения ще бъдат незначителни. Без целостта да бъде пред очите на писателя именно като цялост, като единство, без образите да са установени, без установено развитие на сюжета, на събитийната нишка — няма смисъл да се пише. И според мен — не може да се пише.

— Но някои автори твърдят, че не са в състояние да предвидят как ще се развива творбата им.

— Вярно е, че някои казват: „След като имам една идея, сядам и по-нататък перото ме води.“ Т. е. „водят“ го героите му, обмисля всеки следващ етап. Възможно е, може и така да се случва. Но според мен това е рядко явление или пък някои просто кокетничат, ако не лъжат. Не можеш да седнеш да пишеш, без да имаш пред очи цялостната картина на книгата, на пиесата, на стихотворението.

— Смятате, че и поетите пишат своите стихове едва когато те са цялостно оформени в съзнанието им?

— Не случайно мнозина поети казват: „Аз започвам от поантата.“ Т. е. когато му прозвучи краят, той вече чувствува как ще започне. Така е и с прозата. Естествено, в процеса на писане, на дообмисляне нещата се изменят. Защо? Първо, защото сюжетната линия, съдържанието се обогатява с нови впечатления, които прииждат през това време. Писателят не остава в кабинета си. Той контактува с хора, живее, случват му се разни неща и много често тези „разни неща“ се отразяват върху хода на творческата му работа. Освен това самото протичане на времето, на творческото време предполага непрекъснато асоцииране с онова, което си натрупал в паметта си от различни години на живота си. И тогава появата на нови спомени, на нови „случайни“ асоциации, на интересни хрумвания обогатява работата му — в това е и сладостта на творческия процес. Понякога и логиката на характера на определен герой води до промяна в сюжетната линия. Мислил си по един начин да стане, а виждаш, че героят такъв, какъвто ти си го представяш, не се поддава на определеното му развитие. Но това е винаги съзнателен процес.

— Когато имате една идея, веднага ли я осъществявате, или може да се появи друга, която да я измести?

— Разбира се, че това се случва. Въпросът е — коя от двете идеи, от двете хрумвания ще те привлече по-силно. Понякога това, което ти се е струвало интересно, пламтял си с него известно време, може да бъде изместено от нещо друго, ново, може би неузряло още, необмислено, но което те грабва веднага. Случва се един замисъл да престои доста дълго време, изместен от новите хрумвания.

— Споменахте, че сега работите над пиеса за Джордано Бруно. Имаше ли подготвителен етап, преди да започнете да работите?

— Още не съм започнал да я пиша. Само съм я нахвърлил най-грубо. А предварителният етап беше доста дълъг. Близо две години си взимах бележки, записвах отделни мисли, четох литература около Джордано Бруно, история на времето, в което е живял. Едва тази година се реших да направя един груб вариант. Не съм сигурен обаче, че ще остане така, както съм го замислил, нито пък дали изобщо ще стане.

— Кой етап в творческия процес е най-труден за вас? Естествено делението на етапи е само условно.

— Най-мъчителният момент в работата, макар и най-сладък, ми се струва този, когато вече си нахвърлил нещо и трябва реално да прецениш какво е излязло. Онова, което стои в съзнанието като образ, като цялостна картина, се сблъсква обикновено с големите трудности на реализацията. Най-често човек е недоволен от това, което е излязло. Тук оказват влияние и езиковите трудности, и стилистичните, и трудностите на организацията на творбата, на композицията. Но това е неизбежно. Това е изобщо трудността на въплъщението, трудността на раждането на едно дете, за което можеш да имаш предварителни представи, но което се явява накрая такова, каквото е. Майките и бащите обичат децата си, но понякога се изненадват от това, което сами са родили. Най-мъчителен е този втори етап — когато трябва да облечеш нахвърляното в окончателната му форма. Това е къртовска работа, но и приятна, защото се занимаваш с нещо, което вече си видял като цяло. Обикновено доста небрежно се отнасям към първия период. Винаги съм завиждал на колеги, които пишат по една страничка на ден, изпипвайки нещата така, че когато завършат, остават само дребните поправки. Сам аз винаги нахвърлям най-напред цялото. Това е въпрос на натура. Винаги искам да видя по-бързо общата картина, макар и малко мъглива и не съвсем уточнена,

с всичките апендикси от хрумвания, които после могат и да не влязат в работа. Затова пък вторият етап за мен е истинска проверка на силите.

— А правите ли предварителен общ план?

— Разбира се.

— На по-обемните произведения?

— За по-обемните разработвам план на всяка отделна глава. Необходимо ми е да зная какво ще съдържа всяка отделна глава, как ще се свърже с останалите, какво ще стане по-нататък. Не мога да си представя, че писателят може да мине без това. Разказ може да се напише без предварителен план, като стихотворение. Затова се казва, че разказът е лириката на прозата. Но при обемистите жанрове експромптото е невъзможно. Експромптото тук може да бъде само елемент, мигове в творческия процес.

— Как пишете — на машина или на ръка?

— На машина. Но всички бележки, предварителният груб план и прочее — на ръка. А понякога, много рядко, и цялото. Според обстоятелствата. Защото тогава пък се получава някакъв особен контакт между писателя и хартията, създава се една по-емоционална атмосфера.

— И все пак шумът на машината не ви ли отвлича? Не пречи ли?

— Не. Така съм свикнал с машината, че не ми правят впечатление нито шумът, нито докосването на клавишите. Това си има своите преимущества. Когато процесът на мислене е по-бърз, по-лесно се осъществява реализирането. Т. е. не изоставаш, не забравяш нещо, което ти е хрумнало в момента. Затова предпочитам машината. Грубия вариант нахвърлям на машина. Върху него правя ръкописни поправки, бележки и едва след това минавам към втория или към третия, ако е необходимо.

— Дразните ли се от различни шумове, когато пишете? Лесно ли се разсейвате? Можете ли да пишете в присъствието на друг човек?

— Това вече зависи от навика, но и от възрастта. Навремето нищо не ми влияеше, можех да работя и при шум, и дори в чуждо присъствие. Но през последните години усещам, че все повече се дразня от външни фактори. Навремето започнах да пиша при едни много неудобни условия. „Пленено ято“ написах седнал на кушетка и върху една папка на коленете си. Работех с писалката. Тогава тия неща не ми правеха впечатление. Все пак главното условие за писателската работа е тишината,

усамотението, дори пълната изолация. Сега вече се сърдя, когато ме прекъснат или пък телефонът иззвъни. Бягам от телефоните.

— Имате ли навика да обсъждате с близки и приятели това, което пишете в момента?

— Не. За разлика от други писатели аз избягвам да обсъждам това, което пиша или се готвя да пиша. Разговорите върху замисленото някак притъпяват и сякаш изчерпват интереса ми към него. И се получава така, че вместо да стане по-ясно, по-ярко в съзнанието ми, то избледнява, губи сила.

— Може би предпочитате да четете готови вече глави?

— Що се отнася до прочитане — то понякога прочитам или го давам на приятел да го прочете. Особено нещо, което ми се струва несполучливо. Но това също става много рядко. Предпочитам първо да напиша книгата от начало до край, а след това тя да стане достояние на другите. Когато е завършена, когато излезе от печат.

— Не смятате ли, че това е погрешна практика?

— Не казвам, че е добра практика, но иначе не мога.

* * *

— Когато пишете, съобразявате ли се с читателските изисквания?

— Когато пиша, не мисля за читателя. И все пак ми се струва, че човек дори несъзнателно адресира към определен тип читатели това, което иска да каже. Никога обаче не ми се е случвало сериозно да се замисля как читателите ще приемат написаното. Може би това не е съвсем добро, би трябвало да се има предвид конкретният читател. Но не мога да си представя писател, който предварително би се съобразявал с читателските вкусове и настроения. Когато човек работи, обикновено е обърнат с поглед към себе си и това заема цялото му внимание, отнема цялото му време. Понякога съм се съобразявал, но с други фактори: да кажем — как да разкажа нещо по-обосновано, така че да няма претенции от страна на издателство, критика и прочее. Имам предвид главно претенциите от извънлитературен характер. Това се случва. И боя се, че се случва с всеки писател. Но, общо взето, и на тези неща не съм държал кой знае колко. Всяка задача съм се стремил да я доведа докрай така, както смятам, че е правдиво, истинно. Иначе съвсем нищо няма да излезе. Ако при неголемия си талантец за-

почнем да се съобразяваме и с конюнктурата, съвсем сме загубени. Дори ми се е случвало обратното — да се опитам да кажа някои неща напук на конюнктурата, пряко някои изисквания, безпредметни, дребнави, от които, слава богу, нашата книжнина в голяма степен се отърва напоследък, ако забелязвате.

— Каква е ролята на заглавията във вашето творчество?

— Отначало се мъчех да търся в заглавията обобщаващото. Така че, когато човек прочете заглавието, да добие представа за общия смисъл.

— Така е при трилогията, нали?

— Да. След това ми се стори, че това не е най-добрият, най-сполучливият начин. И започнах да определям заглавията доста стихийно. Изхождах например от основния смисъл, както е при „Недостоверен случай". Там случаят е достатъчно достоверен и аз исках в заглавието да проличи полемичният тон на цялото произведение, иронията, насочена към лакировката в литературата. „Моето първо лято" не дава представа за книгата, но именно това, че звучи малко лирично, се свързва с духа, с настроението в самата книга. А „Синът на директора" направо определя съдържанието на книгата, дори намеква, че синът е едно, а директорът — съвсем друго. По-богато е заглавието на „Галактическа балада". Защо? Първо, защото „балада" обикновено се свързва с поезията, второ — „галактическа" пък се свързва с духа на нашето време. А взето заедно — звучи отчасти поетично, отчасти сатирично.

— Лесно ли измисляте своите заглавия?

— Някои ми казват, че ме бива да измислям заглавия. Но не ми е чак толкова лесно. Обикновено избирам между 10—15 заглавия. Само при „Недостоверен случай" не беше така. Имах две-три заглавия, но щом ми хрумна „Недостоверен случай", веднага го избрах. Струва ми се, че най-сполучливи са „Галактическа балада" и „Недостоверен случай". Също и „Бягството на Галатея". Тук пък съм използувал древногръцкия мит — героинята на повестта е повече създание на въображението на героя, отколкото една реалност.

— Имате ли предпочитания при обрисуването на мъжките и женските образи? С кои се справяте по-лесно?

— Не съм си давал сметка за това. Разбира се, че мъжките образи са ми по-близки, що се касае до взаимоотношенията мъж — жена — семейство. А женските образи са плод на достатъчно близки контакти, което ми дава възможност да усетя същественото. Женските образи обикновено съм ги строил вър-

ху прототипове на близки и познати. Разбира се, има и дофантазирване. Всъщност те са по-трудното за мен.

— Женските образи при Павел Вежинов например обикновено са дадени в карикатурен вид. При вас не е така.

— Човек може да изобрази като карикатура или като чудовище както мъж, така и жена. Но в обикновения живот всяка жена има своеобразна прелест. Всяка жена е привлекателна за някого. Освен това всичко зависи от личния опит в живота...

— Имате ли предпочитания към някоя своя книга?

— Имам известни предпочитания. Към „Бягството на Галатея", към „Моето първо лято", към „Галактическа балада". Смятам, че в „Галактическа балада" съм сполучил донякъде в реализирането на една идея. Макар че и тя си има своите слабости, разбира се.

— Обичате ли да се връщате към тези свои книги — да ги препрочитате, например?

— Нормалното е, след като напиша книгата и тя излезе, да престане да ме интересува. Не ми се ще да я отворя, въобразявайки си, че следващата, която напиша, ще бъде по-добра... Но не винаги става така. Доста често е дори обратното. Ето например „Внуците". Предварително не съм си правил илюзии, че ще бъде нещо повече от няколко фейлетона. Но все пак — виждах я като нещо по-обемно и като мисъл, и като обработен материал, и като събрани впечатления върху съвременността. А ми се струва, че фейлетончетата излязоха по-леки, отколкото трябваше.

— Вие сам казахте, че сте градски човек. Какво е отношението ви към природата?

— Вярно е, че съм градски човек, но все пак съм свързан с природата. Човек не може да бъде чужд на природата. От детски години съм израснал под Витоша, пък и в Берковица ходех доста често, а там е най-величествената част на Балкана. Така че природата не само че не ми е чужда, но за мен тя е и привлекателна, извор на емоции. Може би тъкмо защото съм градски човек.

— Във връзка с това — какво място определяте на природата в творчеството си?

— Не съм майстор на природоописанията. В произведенията ми те играят повече ролята на фиксатори на времето или пък създават емоционална връзка с вътрешното състояние на героя. Природата ми служи за един по-експресивен израз. В центъра е винаги, както се казва, „царят на природата". Без него не може да има изкуство. Дори когато пише само за природата, пи-

сателят създава човешки образи, най-често своя собствен. Някои философи твърдят, че естетичното в природата е обективна даденост, т. е. независимо дали има човек, който да я възприема, красотата си съществува. Това ми се струва нелепост, метафизика. Естетическото в природата е взаимоотношение между природата и човека, то е човешко отношение към природата.

* * *

— Имате ли понякога чувството, че мисълта, която сте искали да предадете, не се покрива с написаното?

— Случвало ми се е. Това всъщност са най-неприятните случаи. Защото най-съществено за всеки пишещ е да изрази точно това, което иска да изрази.

— Къде виждате причината?

— Тези случаи показват едно от двете — или че мисълта на самия писател не е била достатъчно изяснена, или пък че поради прибързаност и небрежност не е намерил точната дума, адекватната форма на идеята си. Сега не мога да се сетя за нещо конкретно от моята практика, но наскоро срещнах нещо такова в книжката с интервюта на критика Иван Балабанов.[114] Там, в интервюто с писателя Коста Странджев, има такъв израз: „Не зная да има лакмусова хартия, която да определя каратите страх." Не може да се каже така. Мисълта е ясна, общо взето, но как с лакмус се проверяват „карати"? Та понякога, когато искаме да кажем нещо оригинално, объркваме цялостната мисъл. И при мен ги има тези работи. И когато после чета, се ядосвам. За мисълта са нужни точни изрази, сравнения, метафори, ако искаме тя да стигне до читателя. Самоцелната „образност" само обърква работите.

— Поправяте ли на коректури?

— Винаги поправям на коректури. Човек никога не може да каже: „Тук е написано добре." Великите може би са стигали до тая мисъл. Но, общо взето, никой не може да каже: „Ето тук не може да се бутне нито една дума." Мога да си кажа: „Е, тук като цяло е добре споено." Понякога съм доволен от себе си. Без такова доволство от време на време не може да се работи. За съжаление нормално е тъкмо обратното.

— Говорим за неправилното изразяване на мисълта. А ето още един близък въпрос — представлява ли за вас трудност обличането на мисълта в конкретни езикови форми?

— За мен винаги езикът е била една мъка. Особено в първите години, когато започвах да се занимавам с литературна

работа. Защо? Първо, защото бях отделен с години от първите си литературни опити, отпреди войната. И, второ — бях работил доста време в армията, където се занимавах с пропаганда и агитация. Пишех твърде много статии, така да се каже, гола публицистика. Освен това — речи, доклади, войнишки учебници. Дори с Ламби Данаилов — един наш икономист, който преподаваше във Военната академия — написахме популярен учебник по политическа икономия. Тогава още нямаше такива помагала. Написахме го за Военната академия и Военното училище. Стана доста добър учебник. Някой се беше заканил, че ще ни скъса ушите, задето си позволяваме без разрешение свише да пускаме учебник по класическа политикономия. После разбраха, че не сме сторили грях, напротив... Та доста дълго време пишех такива неща и това после даде отражение върху работата, върху опитите ми за художествено творчество. Много ми беше трудно да премина шаблонната езикова бариера на тая публицистика. Първият ми опит беше „Пленено ято", но там нещата бяха по-леки. Там дори не бях мислил особено за езика, за стила и т. н. Целта ми беше да разкажа, както мога и както знам. А в „Краят на Делиите", когато за пръв път се опитах да напиша роман, се изправих наистина пред сериозни мъчнотии. Трябваше да се върна към друг начин на мислене, към една образност, която не може да се търси в голата публицистика. Наложи ми се да потърся редица слова от ранното детство, от берковския край, да си припомня как говорят вкъщи баща ми, майка ми, дядо ми, баба ми, за да мина към един пожив, говорим, народен език. При това винаги съм се придържал към литературно говоримия език, като много рядко съм си позволявал, и то сдържани отклонения от него по посока на диалекта. Не обичам кокетирането с диалектите. Прекаляването с тях само затруднява читателя, вместо да обогати езика му.

— В списание „Септември" имахте една остра статия срещу чуждиците в българския език.[115]

— Да. Имах такава статия, която излезе доста обезобразена. Най-интересните ми примери бяха зачеркнати. Винаги съм се стремял да избягвам чуждиците. Когато може, разбира се. Да се изчистят напълно от езика ни е невъзможно. Но нашият език е вече твърде претрупан с чуждици поради техническия прогрес и разширените връзки с чужденци. И продължава да се претрупва с излишни чуждици, които често пъти си имат съответни думи и изрази на български. Но кой знае защо, предпочитаме чуждата дума, често пъти дори некрасива, обедняваща езика ни. Например — „оборудване". Защо „оборудване",

след като си имаме от памтивека „съоръжаване“, „съоръжение“, „снабдяване“, „уредба“, „обзавеждане“. Т. е. с една дума почваме да изчерпваме три-четири понятия, които в български си имат съответните думи. По този начин обедняваме езика си. Наистина доста думи, дошли от руски, са останали благодарение на това, че е славянски език и че не сме имали наши за съответните понятия. Влезли са в езика и вече не могат да се бутнат. Но такива като „пусков срок“ например са излишни. Защо? След като може просто „срок за пускане“, „краен срок“ и пр.

— В повечето случаи сте прав. Но в статията вие имате възражения и срещу думи, които са много точни или пък съчетават няколко значения, които нямат съответствия в български.

— Може би съм се поувлякъл. Нищо чудно, защото много се ядосвам на тези неща. Бях споменал например, че вместо „гардероб“ можем да казваме „дрешник“, без да настоявам, че непременно трябва да бъде така. Наша дума, точна дума. Но взели, че махнали този пример. Махнали и примера с „ресторант“. Нека има и ресторанти, добре, но народът се храни открай време в ГОСТИЛНИЦИ — славянска дума, хубава.

— Сега гостилниците са „закусвални“.

— Закусвалня! Защо „закусвалня“. То звучи като „умивалня“! Има думи, които спокойно могат да се оставят така, както са си били, без да се заменят с нови и неблагозвучни при това. „Хлебарница“ например сега е „хлебни изделия“. Защо? Защото някой умник е решил, че щом се продават и кифли и банички, трябва да бъде „изделия“.

— Нужно е според вас едно умерено запазване на това, което може, от езика на Възраждането.

— Чудно е с какво понякога го заместваме! Или пък „алиенация“. Нека се употребява, щом някой желае да мине за страшно културен... Но ние си имаме своя дума — „отчуждение“. Не е нужно да приемаме думи, които могат да се избягват. Разбира се, това е двояк процес — става и обогатяване на езика чрез възприемане на чужди думи. Те са неизбежни, особено в техниката, в науката. Някои от тях са международни думи. Само унгарците може би имат свои думи за телефон и радио. Но, от друга страна, езикът и обеднява, защото забравяме своите думи, които са достатъчни, за да стане ясно съответното ново понятие. Дори при малко повече желание бихме могли да намерим съответни термини на български за някои нови понятия. Като се напише три-четири пъти във вестниците една нова дума, става общоупотребима.

И още нещо. Имам чувството, че прекаляваме с „якането". Може би защото съм от западния край. Кое ми е съображението? Фонетичните особености на българския език накланят повече към твърдостта на изговора. И с прекаленото якане ми се струва, че губим една характерна особеност. Освен това с езика ни става нещо много неприятно по отношение изговора на глаголите. Например това неудачно заменяне на звука „ъ" с „а" в 3 л. мн. ч. — като: „пасат". Започваме да слагаме това „а" и там, където го няма. Караме децата да изговарят „са", вместо „съ". „Ъ"-то започва да изчезва от нашия език, а то също е един много характерен за нас звук, който не притежават нито руснаци, нито французи, нито толкова други народи. А напоследък все по-често по радио, телевизия, в театъра започва да се чува, особено у жените, и едно измислено или навяно отнякъде широко „е", което звучи почти като „а". Вместо „мен" — „ман" например.

— Смятате ли, че имате свои конструирани думи?

— Тук-таме имам и такива думи, конструирани най-често от западния диалект.

— Например „на повръщулки". Имате го в „Берковските силуети".

— Да. То е диалектен израз, но предполагам, че всеки го разбира. То е същото, което е „пòвратки". Един наш поет имаше стихосбирка — „На повратки в село".

* * *

— Смятате ли, че някои писатели са оказали влияние върху творчеството ви? И ако е така, може ли да се каже, че това влияние е винаги положително?

— Трудно мога да кажа кой точно ми е повлиял — навярно в разни времена — различни писатели. Не съм сигурен, че писателите, които са ми харесвали и съм обикнал по една или друга причина, са ми влияли пряко. В някои мои сатирични работи например може да се усети Алеко Константинов. Даже във „Внуците" аз умишлено му подражавам. Много го обичам и уважавам като гражданин, като писател. Много ме е очаровал Стендал, той и досега е моята любов в литературата. Не мога да кажа къде и как ми е повлиял, но може би има нещо в „Недостоверен случай", отчасти в „Бягството на Галатея" като някой образ, някой характер, някои истини. Образът на Матилда от „Червено и черно" положително е дал някакво отражение на своеобразния характер на Евгения в „Недостове-

рен случай". Едва сега го осъзнавам. Но няма писател, от който да съм се учил преднамерено, съзнателно. Обичам Чехов с неговия „прост" и ясен стил, с неговата мека човечност и съчувствие към хората. Хемингуей казва, че най-мъчно е да се пише просто за прости неща. А за сложните е още по-трудно да се пише без многословие и словесна еквилибристика. У Чехов е именно така. Има там и поезия, и ярки образи, и романтични образи, и образи на хора, на които им липсва „общата идея" и я търсят кой знае къде, а главно — нещастни хора. „Палата № 6" например е едно голямо и страшно обобщение, но Чехов навсякъде е прост и ясен. Не винаги можеш да влезеш в контакт с тая простота, защото той е по-дълбок, отколкото понякога си представяме. Разбира се, един Бабел с неговия оригинален стил е също така интересен. Изобщо стилът — това е личността и когато писателят е верен на себе си — става добра литература. Обичам Монтен, Суифт, сатирата на Гогол. От българските прозаици най-много ми допадат Алеко и Йовков, колкото и да са различни като художници. У Йовков има един особен романтизъм, особена красота, сдържана емоционалност, чистота. Ботев ми е влиял с прозата си, с публицистиката. За съжаление ние вече не можем да пишем по ботевски. Срещу вредните неща би трябвало да се пише яростно, с гняв, както казва и Ленин, но ние сме много компромисни, боим се да не си навредим. Слагаме често личното си благо по-горе от общественото.

— Интересувате ли се от съвременната българска литература?

— Да ви кажа честно — чета, разбира се, но доста спорадично, откъслечно. Познавам младите автори по имена, по някои печатани работи. Повечето чрез списанията, дето те вече преобладават. Имам една създадена представа...

— И каква е тя?

— Мисля, че в по-голямата си част това е едно даровито поколение, овладяло средствата на литературата, майсторството, както казваме ние. Това е поколение, отнасящо се по-трезво, с по-прагматичен поглед към действителността, забелязващо и опакото на нещата доста ясно. Но... следва неизбежното НО, което всички критици употребяват. Струва ми се, че работят в един ограничен кръг от въпроси, от проблеми, с по-непосредствени наблюдения, но и с по-малък опит за обобщения. Харесва ми например Любен Петков. Той вече не е от най-младите, но е от най-интересните може би. Опитва се да осмисля от свой ъгъл зрение България и като минало, и като настоя-

ще, поколенията, драматизма и трагизма на приземените идеали и прочее. В това отношение той ми е доста близък като душевност. Има и доста остро написани работи. Младите, понеже нямат закачки в миналото, са по-спокойни и по-лесно печатат такива работи. Харесват ми и Димитър Вълев, от най-младите – Коруджиев и някои други.

– Веднъж споменахте, че ви допада и Георги Мишев?

– Обичам го и като писател, и като човек. Честен писател. Някои казват така: „Гражданското поведение, честността — всичко това е добро, хубаво. Обаче след години никой няма да се интересува от тия работи, хората ще гледат онова, което си направил. Може да се окаже, че талантливият подлец ще остане, пък честният бездарник ще си отиде безследно.“ Донякъде е така, но само донякъде. Защото според мен отношението към нещата, вътрешното състояние на човека, това, което наричаме честност в живота, би трябвало да е честност и в литературата. Тя е необходим елемент на таланта, как иначе! Просто пред очите ни талантливи хора се погубват с компромисите, които вършат в живота, в литературата. Не можеш да прегризеш собствената си съвест, да направиш с нея сто компромиса и да си останеш същият, да продължиш да пишеш. Това убива и вдъхновението, самочувствието ти на творец. От честност без дарба не става изкуство, но изкуство без честност не съществува! Така че правдивостта е абсолютно необходима за писателя. Е, има компромиси и компромиси. Има и компромиси от рода на този — „Кажи му аго, да му е драго“, свали му шапка и отминавай, върши си работата. Има писатели, които правят това, то не им вреди много. Но има и такива, които прекалено се активизираха на фронта, така да се каже, на борбата за личния гечинмек, за властчица, за съсипване на противника, въображаем или реален. Тези неща се отразиха върху творчеството им в крайна сметка. Човек понякога може и да направи компромис, но трябва да внимава: има една невидима граница, дето трябва да се спреш. Виждаш я едва когато я прескочиш. А прескочиш ли я — свършваш.

Имам чувството, че и някои от младите писатели, твърде рано просперяващи, преживяват подобни драми. Твърде често говорят, че дори и пишат работи, които не мислят, в които не вярват. И всъщност — лъжат само себе си. Има и нещо друго, което съм забелязал. Именно от семействата на наши общественици и писатели излизат хора с дълбок вътрешен скепсис. Разговарял съм с такива млади писатели. Някои от тях ми приличат на цветя, отгледани в саксия — хубаво цвете, но неви-

дяло ни дъжд, ни вятър, неустойчиво, — и някои от тях бързо повяхват. Липсата на достатъчен жизнен опит, на сериозни сблъсквания с живота бързо обезкръвяват творчеството им. В това е тяхната драма. Освен това много рано се професионализират. Преди още да са стъпили на нозе, преди да са изкарали трудно парче хляб, те стават редактори някъде, дето работят по три часа на ден, а след това пишат... Ами че това е смучене от пръстите. В редакцията и в кафенето идеи мъчно се раждат. Когато човек няма кой знае какво да каже, той се концентрира върху формата, върху формалните търсения, това е особен вид формализъм. Може и да даде плодове в бъдещето, но един господ знае как ще се развият нещата. Най-стабилни са тези, които най-дълбоко мислят, преживели са повече, умеят по-широко да обхващат света. Само по гладък път и в лека кола опит не се добива. Трябва да се преборищ с нещо, нещо да пострадаш. Иначе не върви. При поетите струва ми се, че работата стои по друг начин. Тук се касае до душевни отражения, до една по-емоционална структура, която по-бързо и по-буйно реагира на жизнените факти. Макар че, общо взето, поезията на младите започва да ми се струва еднотонна, формално издържана, но без достатъчно индивидуалност. По-чувствителните, по-честните между тях правят добра поезия. Например — Виктор Самуилов, Миряна Башева. Или Екатерина Йосифова. Остро чувствуват, остро мислят, понякога резигнират, но не си хвърлят словото на вятъра. Има и един пернишки поет — скоро го приеха в Съюза — Борис Христов. Той също е интересен. Суров и безкомпромисен в писанията си. Христо Банковски също беше добър поет. Малко след смъртта му във входа на издателството „Български писател“ имаше окачен лист с едно стихотворение без подпис. Но явно писано от талантлив човек или талантливи хора, може да е било колективно. Много хубаво стихотворение, посветено на него, за самоубийството му. Неговата трагедия по същество е същата, каквато беше и на Минко Николов. А беше умен, симпатичен поет. С несимпатичните такива работи не се случват...

* * *

— Обичате ли да пътувате?

— Смяната на обстановката винаги действува освежаващо. Но не съм от големите любители на пътуването.

— В кои страни сте били?

— И на Изтока, и на Запада... Навремето с една културна

делегация бях в Китай, през 1953 г. Най-често съм бил в Съветския съюз, в социалистическите страни. За кратко време бях и в Швейцария, в Париж и през Италия минах — благодарение на Искра Панова и Чавдар Кюранов. Те работеха в Женева и ме поканиха да им отида на гости. На тях дължа тази чудесна разходка.

— Какво впечатление ви направиха източните страни?

— Много интересно ми беше в Китай, в Индия. Стара култура, странна и своеобразна, свързана с религията, в основата си — феодална. Въпреки това нямам желание отново да отида там. Не знам на какво се дължи. Може би тази култура все пак ни е твърде чужда. Струва ми се твърде рамкирана, ритуална, помпозна. Докато с удоволствие бих отишъл още веднъж във Франция, в Италия, да видя отново ренесансовите градове и градчета, да подишам въздуха на голямото изкуство. В тези страни цялата атмосфера ни е по-близка. Защото може би повече сме свързани с историята на този свят. И хората са ни по-близки по светоусещане. Спомням си, че най-приятните ми часове бяха не в галериите и на другите специални туристически обекти, а просто разходките по уличките в старата част на градчетата. Или пък в някое кафене, дето имаш възможност да разменищ някоя и друга дума на беден френски с италианец, който ти отговаря на френско-италиански, и всичко си върви много добре, естествено и весело. Французите са малко по-сдържани, по-самолюбиви сякаш, но и те са приятни хора. А швейцарците не ми харесаха — доколкото можах да ги усетя. У тях преобладава жесток еснафлък. Спомням си, че като погледнах тоя Калвин в Женева, паметника му в старата част, стори ми се неприятна и самата Женева, макар че има чудесно местоположение. Тези отвратителни лицемери — калвинистите. За тях знам достатъчно...

— Симпатиите и антипатиите са понякога доста необясними.

— Симпатиите и антипатиите се създават от най-неочаквани неща. Неочаквани, но и обясними. На мен например много ми е харесвала старата част на Прага, на Варшава, старият Ленинград. И в това няма нищо чудно — човек се чувствува там в една атмосфера на... на всякакво изкуство. Разхождах се из Монмартр и Монпарнас, из кафенетата, уличките... Съществено е това, че старата архитектура е един език на красотата, който говори всекиму. Мисля, че Виктор Юго прави един много интересен разбор на средновековната архитектура в „Парижката света Богородица“. Да не говорим за ренесансовата. Това

е една изразителна архитектура, при всичките ѝ упадъци и възвисявания. Тя е предимно изкуство, говори с езика на изкуството.

— Противник ли сте на съвременната архитектура?

— Съвременната архитектура, при всичките ѝ изобретения, даже когато са оригинални (а най-често са грозни), не въздействува по този начин. Всичко е еднотипно, студено, сиво. Опитват се, разбира се, да раздвижат формата със стъкло, със стомана, с фантазия, както е например с новия град Бразилия. Интересно е, но чуждо на сърцето, на въображението. Докато старинната архитектура, средновековна или ренесансова, дори бароковата, създава вътрешна топлина. Човек има чувството, че нещо дълбоко емоционално го свързва със сградата, с камъка, с тухлата. Можеш да доловиш живота, духа, смисъла, който е вложил архитектът в творението си. А това значи много. Докато тия стъклени, бетонни, панелни и не знам какви си сгради — дай боже, да са удобни, нека са и красиви — но няма топлина в тях, а най-често и никаква хубост.

— Оценявате съвременната архитектура само като студена фантазия?

— Да. Студена фантазия, когато има изобщо фантазия, и твърде рационална... Нашите стари къщи, балканските къщи, които не са чисто български, а средиземноморска къща, дала у нас своите мутации, но в тях има нещо топло, красиво, уютно, мило. Или пък каменните, родопските къщи с дървените подпори, с големите стрехи... Голяма част от сградите, които сега строим, са просто грозни. Няма на какво да ти се спре окото — един бетонен куб или паралелепипед, изправен на тясната си страна... Уви, няма как. Времето го налага, демографският взрив, растежът на градовете и пр. А красиви и същевременно обемни сгради с художествена архитектура едва ли ще могат да се правят...

— Имате ли някакво странично любимо занимание, т. е. хоби, ако употребим чуждата дума?

— Нищо конкретно не мога да ви кажа. Това, което обичам, то е да си играя с внуците и с Мечо... Мечо е винаги до мен, той ми е най-доброто развлечение. А основното ми „хоби" си остава четенето, доколкото може да бъде хоби. В свободното си време чета, и то все нещо интересно. По едно време, тогава още бях във войската, се опитаха да ме въвлекат в ловния спорт. Взех една пушка и отидохме с двама колеги над Девин, в едно горско стопанство. Аз стрелях добре с пушка. И първата ми жертва беше една катеричка. Свалих я отдалеч, но това е

стрелба със сачми и никак не бе трудно. Свалих я, малко ме гризна съвестта, но щом си тръгнал на лов... Следващото животно, което убих, беше сърна. Видът на това животно, което загива ей така, заради нечий спортен интерес, както и усещането, че човек може много лесно да се увлече от тая работа, ме накара тутакси да подаря пушката си на един приятел. И се свърши с моите ловджийски подвизи. По принцип авджилъкът не ми харесва. Има нещо самоцелно и жестоко в цялата тази работа. Не съм вегетарианец, но стрелбата по живи същества не ми харесва. Който желае да спортува, може да стреля по мишени.

* * *

— Можете ли да кажете, че контактите ви с други колеги писатели представляват за вас необходимост, някакъв интелектуален стимул?

— Разбира се. Особено допреди няколко години. Разговорите с приятели, с писатели винаги са свързани и с обществени теми, и с литературни теми, т. е. с нещата, с които живеем. Неизбежно от тези разговори човек черпи, мисълта се събужда, работи по-интензивно. Това помага на писателската работа. Но напоследък контактите ми са твърде редки и спорадични.

— Защо?

— Може би защото живея тук, в Бояна, откъснато от София. И което е лошо навярно, вече не изпитвам тая вътрешна потребност от общуване с писатели. Даже ми е по-приятно тук. Имам двама съседи, боянчани — единият е шлосер, другият — шофьор. Добре се разбираме, говорим си на различни теми, и то не по-малко интересни. Контактът ми с писатели става все по-рядък освен с някои приятели, с Валери Петров, с Неделчо Драганов, със Стоян Каролев, понякога с Емилиян Станев. Литературната среда е по принцип интересна, но започваме да преповтаряме едни и същи теми. Омръзваме си. Времето събира хората, времето ги разделя. На времето прехвърляме вината. Хората се търсят, когато съществува конкретна обща цел, перспективата, че тя ще се осъществи... В предговора към руското издание на „Гаргантюа и Пантагрюел“ има хубави мисли по този повод. Между другото се говори и за Плеядата, нейния разцвет. Но настъпват други времена, идва Франциск I и надеждите на Ренесанса угасват; Плеядата се пръсва — един става придворен поет, друг се уединява в провинцията, трети ед-

ва се спасява от кладата и т. н. Така че във всеки живот има моменти и на общуване, и на самозатваряне.

— Имали ли сте моменти на съмнение, неверие?

— Моменти на съмнение винаги е имало. До неверие стигат хората с по-емоционална нагласа и с по-мрачна представа за бъдещето от мене. Но един реализиран идеал винаги води до някаква степен на разочарование. Човек твърде късно осъзнава, че човешките пороци и слабости са трудно изтребими, да не кажем — вечни. Ние самите доста успешно им създаваме хранителна среда. Но за писателя тия моменти на съмнения, на несъгласие с реалността, често пъти са плодотворни — колкото и парадоксално да звучи това. В такива моменти желанието да се изкажа е било особено силно, въпреки че е водило до неприятности. Но именно неприятностите са ме тласкали към плодотворно упорство; дори са ми помагали да се изкажа след това по-убедително, помагали са ми да намеря формата, за да го кажа пак — естествено, когато съм бивал убеден в правотата си. Струва ми се, че в повечето случаи драматичните преживелици на писателите са им служили доста добра служба в творчеството. По-добра, отколкото спокойният живот. В това отношение писателската работа е много „хитра" работа: всичко й служи за „литературен материал". Включително и особено собствените силни или нещастни преживелици.

Бояна
2. XI. 1977 г. — 12. IV. 1978 г.

БЕЛЕЖКИ

[1] Пълното име на писателя е Емил Радославов Манов.

[2] Трудов блок — обединение на БКП с левицата на БЗНС и други прогресивни групи и течения в изборите за народни представители, окръжни и общински съветници след установяването на фашистката диктатура в България (1923). Т. б. изиграва положителна роля за сплотяването на демократичните сили около БКП и работническата класа.

[3] Става дума за спомените „Старите млади години. (Берковски силуети)", отпечатани в кн. 4—5 на сп. „Пламък" от 1976 г. Спомените са издадени и в „Избрани произведения", т. II, 1978 г., и в отд. книга „Старите млади години", С., 1979

[4] По-подробно тази история е описана в „Берковски силуети" — „Избрани произведения", т. II, стр. 497. По-нататък се цитира това издание.

[5] По време на антифашисткото Септемврийско въстание 1923 г. Берковица е била околийски център на въстанието. На 22 срещу 23. IX около града се съсредоточават бойните групи от селата и града, разделени на 4 отряда, под командата на Замфир Попов. По решение на окръжния военнореволюционен комитет боят за града започва на 24. IX сутринта. В 15 ч. са превзети околийското управление, казармата и гарата и е установена работническо-селска власт. Създава се революционен комитет в състав: Камен Тошев, Манол Златков, Д. Димитров, Борис Вълев и Тома Филипов. Комендант е Серафим Иванов. На 26. IX вечерта правителствените войски завземат града и въстанието е потушено.

[6] Вуйчо му Никола Йорданов се връща от емиграция през 30-те години. Работи в комисионерската кантора на брата на Никола Кофарджиев.

[7] Замфир Попов (1894—1925) — деец на революционното работническо движение в България. Ръководител на Септемврийското въстание 1923 г. в Берковско. След поражението му емигрира в Югославия и става член на Задграничното бюро на ЦК на БКП. През 1924 г. се завръща нелегално в България и става секретар на Окръжния комитет на БКП във Враца. След повторна емиграция в 1925 се завръща отново в България, но е предаден и отровен — 30 юни 1925. По-подробно — „Избр. произведения", т. II, стр. 503.

[8] Атентатът в черквата „Св. Неделя" — терористичен акт, извършен на 16 април 1925 г. в София от представители на ултралевичарския уклон във военната организация на БКП с цел да бъдат премахнати ръководителите на монархофашисткия режим. ЦК на БКП осъжда атентата. Фашистката власт го използува като повод за кървав погром над комунистическото и антифашисткото движение (априлските събития в България 1925).

[9] Радичков е роден в с. Калиманица, Михайловградски окръг.

[10] Става дума за „Берковски силуети".

[11] Цариброд — сега Димитровград, Югославия.

[12] Емил Марков (1905—1943) — виден деец на революционното работническо движение в България. Загива в бой с полицията в София на 13 юли 1943 г.

[13] По-подробно вж. в „Берковски силуети“ — „Избр. произведения“, т. II, стр. 536. След 9. IX. 1944 е партиен секретар на ЦКС.

[14] Камен Тошев (К. Т. Димитров) (10. XII. 1876 — 17. II. 1948) — деец на БКП. Член на БРСДП от 1898. Общински съветник в Берковица (1918) и народен представител (1913—1919). През 1920—1922 е член на Висшия партиен съвет като представител на Врачанския партиен окръг. Участвувал активно в подготовката на Септемврийското въстание като председател на Берковския околийски военнореволюционен комитет. По време на въстанието е командир на отряд, който заедно с отряда на Замфир Попов установява в Берковица работническо-селска власт. След потушаването на въстанието емигрира в Югославия. Осъден задочно. След 9. IX. 1944 г. е председател на Околийския комитет на ОФ в Берковица.

[15] Цит. изд., стр. 506.

[16] Народен дом — партиен и общосиндикален дом в София през 1913—1923. В него са настанени централните органи на БКП (т. с.) и на Синдикалния съюз. През май 1921 опожарен от фашисти. Кооперация „Освобождение“ — кооперация за потребителна, книгоиздателска и строителна дейност, образувана през април 1919 под ръководството на БКП — построява нова сграда. През септември 1923 завзет от фашисткото правителство и до 9 септември 1944 в него се помещава Дирекция на полицията.

[17] Валентин Андреев (1917—1944) — деец на РМС. Убит като партизанин на 18 юни 1944.

[18] Вж. бел. 58.

[19] Ньойски мирен договор 1919 — несправедлив договор за мир, натрапен от Съглашението на България след поражението ѝ в I световна война.

[20] Така се е наричал училищният курс по философия.

[21] Александър Вутимски (псевд. Александър Коцев Вутов) (1919 — 1943) — поет. Участвува в младежки издания (сп. „Ученически подем“, „Звън“, лит. сб. „Праг“). Печата в сп. „Златорог“. Съч.: Стихотворения, 1960, Избрани произведения, 1970.

[22] Отпечатан в сп. „Ученически подем“, 1935—1936, кн. II.

[23] По спомени на някои бивши ученици от I мъжка гимназия и двата барелефа са били на Неофит Рилски.

[24] Трахтенберг, О. Вл. Беседи с учителя по философия. С., 1930.

[25] Светулка. Детско списание с картинки. 1904—1947. Ред. Г. Стоянов. В ред. съвет — Ран Босилек, Елин Пелин и др.

[26] Детска радост. Илюстровано списание с приказки за деца и юноши. С., 1910—1947. Основател и пръв редактор е Хр. Т. Хаджиев. През 1923 в редакцията влиза Ран Босилек, който остава гл. редактор на списанието до неговото спиране.

[27] Уолес, Едгар (1875—1932) — английски писател. Един от видните представители на детективската литература на XX в. Оказвал значително и не винаги положително влияние на жанра. Автор на повече от 150 романа, около 300 разказа, пиеси, киносценарии.

[28] Навярно става дума за книгата на Ив. Клинчаров „Христо Ботйов. Биография. 1910“.

[29] Негри, Ада (1870—1945) — италианска поетеса. В стиховете ѝ за пръв път в итал. поезия се появяват картини от труда на работниците, прозвучават мотиви на бунтарство.

[30] Славчо Красински. Пролетен гост! Стихове. 1932.

[31] Разговор с фининспектором о поэзии, 1926; Стихи о советском паспорте.

[32] Антология на съвременната руска поезия, 1938.

[33] Лоти, Пиер (1850—1923) — френски писател. Създал нов литературен жанр — т. нар. „колониален роман", обвеян от романтиката на морето и на източната екзотика. Литературното му творчество е под влияние на натурализма и символистичната проза.

[34] Маргарит, Виктор (1866—1942) — френски писател. В битовите си романи поставя въпроси на брака и семейството, отношението между половете, положението на жената.

[35] Епиграфът е следният: „Сега, когато ние твърдо установихме, че характер като Матилда е съвършено немислим в нашия толкова благоразумен, колкото и благонравен век, аз вече не ще се боя тъй много да не би да разгневя читателя, като продължа своя разказ за безразсъдствата на тая прелестна девица."

[36] Хюз, Лангстън (1902—1967) — американски писател, историк, публицист. В поезията му звучат идеите на пролетарския интернационализъм, а в белетристиката и публицистичното му творчество — протест срещу расовата дискриминация. Съставител на редица антологии на американската негърска литература и фолклор. Тук Емил Манов говори за разпространената по това време стихосбирка на Хюз на руски „Здравствуй, революция", 1933.

[37] През 1936 г. БОНСС става организатор на кандидат-студентските борби за премахване на „нумерус клаузус" (приемане ограничен брой студенти), против редица реакционни ограничения за постъпване във висшите учебни заведения. Тук Ем. Манов говори за 1937 г., когато кандидат-студентските борби придобиват още по-широк размах. Изпращат се изложения до министъра на просвещението и ректора на университета с исканията на кандидат-студентите.

[38] Тук писателят греши — Асен Златаров умира през декември 1936 г.

[39] Бившата „Учителска каса" (кино Славейков" — II салон).

[40] Вж. бел. 87.

[41] Кинкел, Иван Г. (1883 — 1945) — стоп. историк, икономист и социолог. Като социалреволюционер (есер) участвува в руското рев. движение. По здравословни причини идва в България през 1917 г. (преди Окт. рев.). Инициатор за създаването и председател (1932 — 1938) на Бълг. научно-социологическо дружество — център на легална проява на марксическата социологическа мисъл. През 1921 — 1945 г. преподава полит. икономия и стоп. история в Соф. университет. Има еклектични възгледи. Признава известно „познавателно значение" на марксизма. От привърженик на фройдизма постепенно преминава на расистки и малтусиански позиции. През 1933 — 1938 г. (времето, за което говори Манов) се опитва да застане на по-правилни научнометодологически позиции.

[42] Данаилов, Георги Т. (1872—1939) — икономист, общественик, действителен член на БАН. Проучва икономическото развитие на България от буржоазно-прогресивни позиции.

[43] Зомбарт, Вернер (1863—1941) — немски социолог, икономист. Философска основа на социологическите му възгледи е неокантианството на баденската школа.

[44] Спасов, Цветан (1919—1944) — поет, деец на младежкото революционно движение. Един от организаторите на партизанското движение в

Плевенско. Публикува стихове в прогресивния печат (издадени посмъртно). Загива в сражение с полицията в Плевен.

[45] Споменатата акция се извършва на 25 и 26 ноември 1940.

[46] По-подробно и интересно този случай е предаден в „Берковски силуети", цит. изд., стр. 552. Потвърждение на думите на писателя намираме в кн. „Борбите на народното студентство начело с БОНСС. 1930—1944", автори Д. Мичев и Ст. Колев: „На 25 и 26 ноември 1940 станаха истински побоища. Фашистките елементи бяха изхвърлени от аудиториите от бонсистите и другите прогресивни студенти..."

[47] Студентската демонстрация е проведена на 16. III. 1939.

[48] Субективната школа и марксистко-ленинската политическа икономия, 1947.

[49] Ботушев, Никола Г. (1897—1941) — деец на работническото революционно движение в България. Член на БКП. За антивоенна агитация на фронта през 1918 е осъден на смърт. Спасява се по време на Войнишкото въстание 1918. Участвува в Септемврийското въстание 1923. През 1923—1931 и 1939—1940 е в затвора. През 1941 организира бойни групи в столицата. Заловен, осъден на смърт и обесен.

[50] Става дума за провокатора Никола Величков — Кутуза, — осъден на смърт от ЦК и разстрелян през 1943 от софийска бойна група. Повече данни вж. кн.: Ц. Драгойчева. Повеля на дълга. Т. II — „Щурмът", 1975, стр. 565.

[51] Пленено ято. Затворническа хроника, 1947 (1948, 1955).

[52] Н. Ганчовски. Решетки, време, хора, 1971 (1978). В тази книга се споменава, че Ботушев пее Ботевото стихотворение „На прощаване".

[53] Вж. бел. 52.

[54] Пасажът, предизвикал това недоволство у Ем. Манов, е следният: „В затвора Ботушев дружеше повече с Емил Манов, който бе вече партиен функционер — секретар на секторно ръководство на партията, завършил висшето си образование и стажант адвокат, с него той намираше повече език и теми. Емил е, както казват русите, „человек чуткий", умен и деликатен, буден и образован, вече очертаващ се писател белетрист. Той настойчиво разпитваше Ботушев за живота и мислите му, разговаряха за познатите им писатели, за литературата." Цит. съч., 1978, стр. 64.

[55] Вж. бел. 99.

[56] Цитираната статия е в бр. 40, 1966.

[57] Героят-комунист. — Лит. фронт, бр. 43, 1966. В същия брой има съобщение за делегацията на СБП, водена от Ем. Манов, за Българските литературни дни в Москва.

[58] Ученически подем. Ученически лист. С., 1925—1943. Списание на учениците от I софийска мъжка гимназия. Първата годишнина излиза ръкописно. Постепенно разширява кръга на сътрудниците си. Участвуват ученици от всички столични гимназии. До средата на 30-те години е на националистически позиции. От 1935 ремсистите овладяват списанието. Сътрудничат: Ем. Шекерджийски, Ал. Бурмов, Дим. Димов, Ал. Геров, В. Петров, Ем. Манов, Б. Райнов, Б. Нонев, Бл. Димитрова и др.

[59] Звън. Двуседмичен ученически в-к. Урежда ред. к-т от II мъжка гимназия — София. Излиза от 15 февр. 1931 до май 1938. От II год. подзаглавие — „Месечно списание за литературна наука и критика". От VI год. — „Списание на учащата се младеж." Помества стихове, разкази, критика, хумор и др.

[60] Пролетен вятър. 1925.

[61] Птици на Север, поема за папанинци. 1935.

[62] Изкуство и критика. Месечно списание за литература, изкуство и критика. 1938—1943. Ред. Г. Цанев. Списанието става обединителен център на левите писатели. „Птици на Север" не е отпечатана в сп. „Изк. и критика". В. Петров, според спомените на Г. Цанев („Среща с миналото", 1977, стр. 427), става сътрудник на „Изкуство и критика" през 1940 г.

[63] В архива на Ал. Вутимски, намиращ се в ЦДИА, има цяла тетрадка, посветена на Ем. Манов, както и много отделни стихотворения. Тук ще цитирам част от стихотворението „Жажда", писано през септември 1936 г. и влязло по-късно в изд. „Избрани произведения", 1970.

Гори във тебе огъня
на нашата развихрена епоха,
Живееш ти с тревогата,
със грохота
на неспокойния, раздвижен град.
. . . . . .

— О, тоя свят!
Приятелю,
ти чувствуваш тръпките на туй, което иде.
Ти целият гориш.
И лудият възторг в очите ти
— аз знам —
ще бъде угасен
едва
когато твоята нестихнала глава
увисне на жестоката бесилка
или когато — някой ден —
куршум на неприятел прогърми
сърцето ти пламтящо!
Ах, мой приятелю, как искам като теб да бъда аз,
как искам като теб да бъдат всички хора.
Та над света по-скоро
да пламне тъй жадувания
и тъй дългоочаквания светъл час!

[64] Златорог. Месечно списание, 1920—1943. Ред. Вл. Василев.

[65] Стихотворението се казва „Някога".

[66] Цит. изд. 1970 г.

[67] Стихотворението се казва „Перачка" и е отпечатано в сп. „Звън", 1938, кн. 6—7.

[68] Навярно става дума за разказ, отпечатан в „Разкази", 1921.

[69] Вж. бел. 87.

[70] Статията е отпечатана в „Уч. подем", 1935—1936, кн. 1.

[71] Своя „дебют“ в литературата Ем. Манов прави със стихотворението „Полъхна пролетта“ — „Уч. подем“, 1934—1935, кн. 3—4. Второто отпечатано стихотворение е със заглавие „Идеал“ — „Уч. подем“, 1935—1936, кн. I, което обаче има друго от цитираното от Манов начало. Навярно става въпрос за някое непечатано стихотворение.

[72] Вж. бел. 62.

[73] Става въпрос за кн. Г. Цанев. Среща с миналото, 1977.

[74] П. Вежинов започва да сътрудничи на „Изкуство и критика“ от 1940. Първият му разказ, отпечатан в кн. III от същата година, е озаглавен „Разрушението на Малака“. Навярно Манов има предвид този именно разказ.

[75] Кормило. Седмичник за литература, изкуство и критика. Ред. П. Матеев. Септ. 1935 — юли 1936. Вестникът продължава линията на спрелия да излиза в. „РЛФ“.

[76] Брод. Двуседмичник за литература, изкуство и обществена мисъл. Ред. Иван Велйов (Л. Стоянов, С. Гановски), 1936.

[77] Статията е поместена в „Кормило“, 1936, бр. 39.

[78] Фантастични новели, 1966.

[79] Вж. бел. 71.

[80] Вж. бел. 22.

[81] Уч. подем, 1935—1936, кн. III. През 1938 г. разказът е включен и в лит. сб. „Праг“.

[82] Уч. подем, 1936—1937, кн. 4.

[83] Вж. бел. 86.

[84] Вж. бел. 70.

[85] Уч. подем, 1936—1937, кн. I.

[86] За една от книгите, които вдигат малко шум. Светлоструй, 1939, бр. 10.

[87] П р а г. Литературен сборник, 1938. Тук Ем. Манов печата разказите: „Към града“, „Данъчният“, „Вражда“, „Иван Глината“. В „Уч. подем“ 1938—1939, кн. I, излиза рецензия от Р. Бояджиева за този сборник и конкретно за разказите на Ем. Манов. Тъй като това е първият отзив за творчеството на писателя, ще цитирам пасажа, отнасящ се до него: „От разказвачите Емил Манов прави много добро впечатление. В неговите разкази винаги се чувствува една здрава идея, предадена с дълбочина и художественост. Диалогът му е жив и убедителен. Стилът — увлекателен и цветист. Емил Манов разказва с простота. Думите му се поглъщат направо, без разсъждения, от читателя. Неговите герои са обикновено хора прости, но със скрита, първична сила на чувствата. Те ни увличат, завладяват ни. С колко любов е нарисуван образът на Ачката например от „Към града“. И с колко реализъм и трогателност е надъхан целият прост разказ за „Иван Глината“. Хубавото у този млад автор е това, че той ни дава хората в развитието на техните чувства и мисли. Тук социалният елемент е силно подчертан, той дори е ядката в творчеството на Емил Манов. Според нас разказите на този млад, но много талантлив белетрист имат безспорна художествена и обществена ценност“. Ж а ж д а. Литературен сборник. 1939; А н т е н а. Тримесечен литературен сборник, Варна, 1940; З и м н а т е т р а д к а. Литературен албум, 1940.

[88] Ето характеристиката, която Веселин Андреев прави на Емил Манов от това време: „В първите си спомени виждам Емил Манов като голям „тактик“, който умело и уместно охлаждаше някои по-буйни, дори анархистични глави, дето с „революционни“ спорове можеха да навредят на нашите ученически списания. Тоя Емил ми изглеждаше почти несъвместим с

Емил в университета: боевете с фашистите бяха негово върховно изживяване, ръцете му действуваха така бързо, че ставаха „невидими“ — като спиците на свистящо колело. Може и да няма противоречие между единия и другия Емил, така ми се е случвало да го видя; в две различни работи. Впрочем за него работата беше една: и пряката борба, и литературата — съчетаваше ги, при това с успех. Но не и с еднакви последствия: от бойната група се отиваше по-сигурно в затвора, отколкото от литературата — така и стана...“ — сп. „Пламък“, кн. 10, 1978.

[89] Поемата е написана през 1944 г.

[90] Равнината тръпне, 1939.

[91] Вж. бел. 52.

[92] Вж. бел. 51.

[93] В. „Младежка искра“, 1945, бр. 29.

[94] Книгата е наградена през 1948 г.

[95] Филмът излиза през 1962 г.

[96] Краят на Делиите, 1954; Ден се ражда, 1959; Стръмнини, 1965. Трите романа образуват трилогия и излизат обединени през 1970 г. с общо заглавие „Подир синята птица“.

[97] Огънчето, 1957; Бадемовото клонче, 1958; Ваня и статуетката, 1967. Тъй като в анкетата не е отделено специално място на разказите на Емил Манов, ще цитирам оценката, която се прави на тези сборници от Кр. Куюмджиев и Е. Константинова в очерка „Проблеми на повестта и разказа след Априлския пленум — 1956“ (сп. Съвременник, 1978, кн. 1): „... В разказите на Емил Манов от книгата му „Огънчето“ (1957), както и от по-късната му книга с разкази „Ваня и статуетката“ (1967) откриваме най-ценните страни на неговата художествена проза: проблемността, наситеността с морални истини, революционния нравствен патос, ясните и твърди позиции на честния, безкомпромисен творец. Цялостната му поетика, изобразително-изразната му система тук е изцяло зависима от светоотношението му, от принципиалния му поглед върху живота, от категоричността на възгледите му...“

[98] За някои недостатъци в „Тютюн“ — в. Лит. фронт, бр. 47, 1954.

[99] Статията е отпечатана в сп. „Пламък“, 1978, кн. 1.

[100] Недостоверен случай, 1957. За повестта излизат следните рецензии: М. Белдев. За идейна и художествена достоверност в литературата — сп. Ново време, 1957, кн. 8; Да ги превърнем в живо дело (ув. статия) — в. Лит. фронт, бр. 42, 1957, За правилна насока в литературата — сп. Лит. мисъл, 1957, кн. 6, Ст. Каракостов. Встрани от главното — в. Веч. новини, бр. 1929, 1957, Я. Молхов. Житейска достоверност и литературна недостоверност — в. Лит. фронт, бр. 27, 1957, Ив. Руж. От идейна неизясненост към художествена безпомощност — в. Лит. фронт, бр. 48, 1957, Х. Русев. Уви, случаят е достоверен! — в. Труд, бр. 111, 1957, А. Тодоров. Катарзис — в. Лит. фронт, бр. 41, 1957. Ще цитирам някои извадки от рецензии, за да се види как критиката по онова време е приела и „изтълкувала“ повестта: „Авторът е противопоставил герой на общество, което не разбира дълбоката лична драма на героя и го изоставя да загине. Патосът на повестта е насочен срещу съвременния наш ред...“ (Ив. Руж). „В повестта на Емил Манов „Недостоверен случай“... се представя в невярна светлина нашият обществен живот... От цялата творба лъха тежка песимистична атмосфера, думовете се оказват запрещени — липсва оня обществен оптимизъм, който трябва да се чувствува и в такива творби на писател комунист, в които се рисуват най-тежки нещастия.“ (А. Тодоров). А ето как същата повест се

оценява след 20 години: „Именно моралният патос на произведението, страстната партийна и гражданска заангажираност на автора, неговият стремеж да изтъкне на преден план човешкото начало, както и неговото отвращение от лицемерието и фалша, от бездушието и кариеризма правят от „Недостоверен случай“ явление, което представлява пробив извън схематизма на „производствената“ тема от 50-те години. Това е опит за възвръщане правата на човека като обект, център и цел на изкуството, права, които култовската естетика не признаваше... Тя (повестта — б. м.) проправя пътя към една проблематика (обществена и нравствено-философска — б. м.), която през следващото десетилетие ще бъде централна в творчеството на Павел Вежинов, Емилиян Станев, Богомил Райнов, Андрей Гуляшки, Николай Хайтов, Камен Калчев, Георги Мишев, Дико Фучеджиев, Атанас Наковски и много други писатели.“ (Кр. Куюмджиев и Е. Константинова. „Проблеми на повестта и разказа след Априлския пленум — 1956“, сп. Съвременник, 1978, кн. 1).

[101] За добрите намерения и преднамерената критика — в. Лит. фронт, бр. 43, 1957. Превратното тълкуване на „Недостоверен случай“ от критиката налага на писателя сам да обясни основния смисъл на произведението си. Ето неговия отговор: „Какво собствено е искал да каже авторът на „Недостоверен случай“? Според мен той е искал да каже следното: „Мили хора, нека не забравяме, че понякога човекът е по-важен от института, че човекът е висшата цел, за която воюва нашето общество, нека не откъсваме теорията на нашия хуманизъм от собствената си практика — дори в отделните случаи, — тъй като подобно откъсване нанася понякога повече вреди на делото на партията, отколкото десетина погрешни формулировки за реализма...“

[102] Бягството на Галатея, 1963; Синът на директора, 1973.

[103] Писма от София, 1970.

[104] Вътре. (Писма до Алеко). 1977.

[105] Книгата на Олдъс Хъксли е озаглавена „Прекрасният нов свят“.

[106] Галактическа балада, 1971.

[107] Пътуване в Уибробия, 1975.

[108] Моето първо лято, 1967.

[109] Вж. бел. 102.

[110] Грешката на Авел, 1963; Съвест, 1968.

[111] Младоженецът, 1969.

[112] Филмът „Стръмната пътека“ излиза през 1961 г.

[113] Филмът „В края на лятото“ излиза през 1967 г.

[114] Ив. Балабанов. Силуети от малката правда. 1978.

[115] Цитираната статия е „Няколко думи за езика“ — сп. Септември, 1977, кн. 9.

ИЗ ЕДИН АЛБУМ

Поместените по-долу въпроси са въпросите, които Ив. Шишманов задава на Ив. Вазов. Ето как Емил Манов отговаря на тях:

1. *Коя краска предпочитате?* — На нашенската елà.
2. *Коя е любимата ви миризма?* — На бабина душица — има такава трева.

3. *Кое цвете според вас е най-красивото?* — Не знам — всяко е хубаво по своему.
4. *Кое животно ви е най-симпатично?* — Конят, гугутката.
5. *Коя краска на очи и коси предпочитате?* — Тъмната.
6. *Коя е според вас най-ценната добродетел?* — Честността, милосърдието.
7. *Кой порок мразите най-много?* — Жестокостта, лицемерието.
8. *Кое е вашето любимо занятие?* — Да чета, да пиша.
9. *Кое развлечение ви е най-приятно?* — Да играя с внуците си, плуването.
10. *Кой е според вас идеалът на земното щастие?* — Максималната свобода.
11. *Коя съдба ви се вижда най-вече за оплакване?* — На наивника, заобиколен от подлеци.
12. *Може ли да попита човек на колко сте години?* — На 60.
13. *Кое кръстно име бихте си взели, ако бихте си го избрали сам?* — Не зная.
14. *Кой е бил най-хубавият момент в живота ви?* — Когато прекрачих прага на затвора през септември 1944 г.
15. *Кой е бил най-печалният (най-тежкият)?* — Когато разбрах, че всъщност не съм имал приятели.
16. *Коя е вашата най-голяма надежда?* — Че дъщеря ми и внуците ми ще са по-щастливи от мене.
17. *Вярвате ли в приятелството?* — Не.
18. *Кой е за вас най-приятният момент през деня?* — Когато заспивам.
19. *Коя историческа личност ви е най-симпатична?* — Джордано Бруно.
20. *Коя личност от роман или театър?* — Пиер Безухов, Хамлет.
21. *В коя страна бихте предпочитали да живеете?* — В България.
22. *Кой писател предпочитате?* — Стендал, Алеко Константинов.
23. *Кой живописец?* — От живопис не разбирам — може би Гойя. — Ван Гог — също.
24. *Кой композитор?* — Шопен, Лист, авторът на „Норма“ (Белини?)
25. *Каква девиза бихте си избрали, ако би трябвало да имате такава?* — Познай себе си — и не прави на другите онова, което не желаеш за себе си.
26. *Кое е според ваш шедьовър на природата?* — Амебата.
27. *От кое място сте запазили най-приятен спомен?* — Град Берковица, пиаца „Навона“ в Рим.
28. *Кое ястие обичате най-много?* — Зелев сок с праз и ориз.
29. *Предпочитате ли твърдо или меко легло?* — Нито твърдо, нито меко.
30. *Кой чужд народ ви е симпатичен?* — Испанците, италианците.
31. *Напишете една от вашите мисли или цитат, смисъла на който одобрявате.* — „Изкуството е хубаво с това, че в него не може да се лъже“ — Чехов.

15. II. 1979 Ем. Манов

P. S. на Емил Манов: Недостатъкът на тия въпроси, както ми се струва, е в това, че непрекъснато предлагат еднозначни отговори. А животът и човекът, както сами добре знаете, са твърде... многозначни. Можеш да благоговееш пред Исусовия кръст и да мечтаеш за Мохамедовия рай. Не е ли тъй?

ИМЕНЕН ПОКАЗАЛЕЦ

Аврамов, Г. — 52, 53
Аврамов, З. — 46
Аврамов, Р. — 95
Азимов, А. — 99
Алтенберг, П. — 71
Ангелов, П. — 44
Андерсен, Х. Кр. — 56
Андреев, Валентин — 22, 47, 126
Андреев, Веселин — 41, 68, 87, 130
Андреев, Ем. — 76
Асенов, Др. — 60
Атанасов, Г. — 60
Атанасов, ген. Щ. — 58
Ахматова, А. — 38
Ахчийски, Кр. — 45
баба Иванка — 14, 15, 16
баба Параскева — 18
Бабаевски, С. — 93
Бабел, И. — 93, 118
Багрицки, Ед. — 38
Багряна, Е. — 36, 74
Байрон, Дж. — 71
Бакалов, Г. — 75
Балабанов, Ив. — 114, 132
Балабанова, Ан. — 27, 65, 67, 73, 97
Балзак, О. дьо — 39
Балканска, М. — 36
Банковски, Хр. — 120
Башева, М. — 120
Белдев, М. — 131
Белини, В. — 133
Белински, В. — 96
Берко Циганина — 12
Благоев, Д. — 19
Блок, Ал. — 38
Бодлер, Ш. — 69
Ботев, Хр. — 34, 37, 67, 118, 126
Ботушев, Н. — 48, 49, 50, 51, 54, 87, 128
Брандис, К. — 97
Бредбъри, Р. — 99
Бруно, Дж. — 102, 109, 133
Булгаков, М. — 93
Бурмов, Ал. — 128
Бърчет, У. — 72
Вазов, Ив. — 13, 37, 132
Вайнингер — 69
Вапцаров, Н. — 81
Василев, Вл. — 69, 73, 74, 129
Василев, Гр. — 71
Василев, О. — 56
Василева, В. — 71
Вебер, Е. — 30
Вежинов, П. — 74, 113, 130, 132
Везенков — 61
Величков, М. — 27, 28, 30, 65, 66, 67, 71, 73, 76, 77, 104
Велков, Ал. — 50
Вергилий — 26
Верлен, П. — 69
Воденичарски, В. — 81
Войводова — 24
Волтер — 99
Вутимски, Ал. — 7, 31, 36, 38, 41, 66, 68, 69, 70, 74, 78, 126, 129
Вутов, К. — 69
Възвъзова, К. — 66, 72
Вълев, Б. — 123
Вълев, Д. — 119
Габе, Д. — 36, 74
Ганев, Г. — 30
Ганчовски, Н. — 50, 83, 128
Гановски, С. — 130
Гатев, В. — 89
Генов, Т. — 57
Георгиев, А. — 46, 47
Георгиев, Вл. — 53
Геров, Ал. — 56, 66, 67, 76, 128
Глен, Н. — 62
Гог, В. — 133

Гогол, Н. — 35, 118
Гойя, Фр. Х. де — 133
Горанова, В. — 46
Горки, М. — 34, 35
Грозева, Н. — 60
Грубешлиева, М. — 42
Гугов, Т. — 74
Гуляшки, А. — 132
Даковски, Д. — 58
Дамянов, Р. — 52
Данаилов, проф. Г. — 42, 43, 127
Данаилов, Л. — 115
Данчев, П. — 60, 91
Денев, Д. — 50
Джагаров, Г. — 62
Диамандиев — 28
Димитров, Г. — 13, 19
Димитров, Д. — 123
Димитрова, Бл. — 128
Димитрова, Л. — 19, 41, 44
Димов, Д. — 89, 128
Димов, Ив. — 35
Динчо — 81
Доброславски, Тр. — 57
Донев, Т. — 81
Дорчев, Л. — 72
Дорчев, Хр. — 75
Достоевски, Ф. — 36, 37, 69
Драганов, Н. — 123
Драйзер, Т. — 40
Драгойчева, Ц. — 128
Дупаринова, М. — 66
дядо Юрдан — 15, 16, 17
Елин Пелин — 33, 37, 41, 126
Есенин, С. — 37, 38, 93
Жечев, Т. — 60
Захариев, Д. — 11
Златаров, Ас. — 41, 127
Златков, М. — 125
Зола, Ем. — 18, 34
Зомбарт, В. — 43, 127
Иванов, С. — 123
Илчев, Ст. — 29, 80
Исаев, Мл. — 81
Йовков, И. — 37, 41, 45, 74, 118
Йорданов, Л. — 66, 72
Йорданов, Н. — 123
Йосифова, Ек. — 120
Калвин, Ж. — 121
Калицин, Н. — 29, 35, 66, 67, 77
Калман, И. — 36
Калчев, К. — 132
Калчо — 50
Кампанела, Т. — 99
Кант, И. — 30, 33
Караностов, Ст. — 131
Карамитев, А. — 105
Караславов, Г. — 37, 41, 75, 78, 81
Кареев, Н. — 31
Каролев, Ст. — 123
Кестлер, А. — 99
Кинкел, Ив. — 42, 127
Кирков, Г. — 19
Клинчаров, Ив. — 34, 126
Коларов, В. — 13
Колев, Ст. — 128
Константинов, Ал. — 37, 117, 118, 133
Константинов, Ст. — 48
Константинова, Е. — 131, 132
Коруджиев, Д. — 119
Кофарджиев, Н. — 123
Красински, Сл. — 37, 67, 127
Куманов, А. —70, 79, 80, 82
Купър, Ф. — 34, 36
Кутуза (Никола Величков) — 128
Куюмджиев, Кр. — 131, 132
Кънев, В. — 48
Кюранов, Ч. — 121
Ламар — 5, 57
Левски, В. — 58
Лем, Ст. — 98, 99
Ленин, Вл. И. — 31, 38, 118
Лилиев, Н. — 37
Лист, Ф. — 133
Лозева, Ф. — 72
Лоти, П. — 39, 127
Лукиан — 26
Лукреций — 26
Луначарски, А. — 96
Манов, И. — 21
Манова, Д. С. — 55
Маргарит, В. — 39, 127
Марков, Б. — 17
Марков, В. — 17
Марков, Ем. — 17, 126
Марков, М. — 17
Марковски, В. — 81
Мартинов, Ив. —81
Матеев, Е. — 45
Матеев, П. — 130
Маяковски, Вл. — 38, 93
Меворах, Н. — 26
Менделеев, Дм. — 27

Милев, Б. — 47
Минков, Св. — 59
Мирски, Кр. — 36, 66, 78
Михайлова, В. — 46
Мичев, Д. — 128
Мишев, Г. — 119, 132
Младжева — 23, 24
Молхов, Я. — 131
Молиер, Ж. — 78
Монтен, М. дьо — 118
Мор, Т. — 99
Мундров, Д. — 87
Мусолини, Б. — 44
Мутафова-Попова, Ф. — 80
Мъиков — 28
Наковски, Ат. — 132
Негри, А. — 34, 126
Немилников, Ив. — 72, 81
Неофит Рилски — 126
Ников, Хр. — 48
Николов, Д. — 46
Николов, М. — 120
Нищше, Фр. — 69
Нонев, Б. — 56, 66, 128
Осиковска, В. — 66, 72
Павлов, Г. — 47
Павлов, Т. — 42
Паламарова, Д. — 41
Панова, И. — 121
Папо, М. — 54
Паустовски, К. — 93
Петков, Л. — 118
Петков, Н. — 23, 66, 78, 80
Петкова, В. — 61
Петров, В. — 26, 56, 66, 68, 71, 74, 123, 128
Петрова — 26
По, Е. — 39, 80, 99
Попиванова — 30, 31
Попов, Ем. — 54
Попов, З. — 14, 125, 126
Прокоп Макса — 44
Пушкин, Ал. — 37
Рабле, Фр. — 99
Радев, Хр. К. — 66
Радевски, Хр. — 38, 41, 60, 67, 75, 78, 81
Радичков, Й. — 15, 123
Радинов, Г. — 89
Разцветников, А. — 37, 67
Райнов, Б. — 56, 62, 66, 68, 75, 128, 132
Райнов, Н. — 43
Ран Босилек — 33, 126
Ранчин, М. — 17, 18
Рембо, Ж. — 69
Рид, М. — 34, 36
Руж, Ив. — 131
Русев, Х. — 131
Русков — 36
Салабашев — 44
Самунлов, В. — 120
Сарандев, Ив. — 5
Сарафов, Кр. — 35
Светлинов, Б. — 71
Серафимович, Ал. — 38
Синклер, Л. — 40
Славински, П. — 57
Смирненски, Хр. — 34, 37, 67, 85
Спасов, Г. — 24, 127
Спасов, Цв. — 44
Стайнов, П. — 43
Сталин, И. В. — 38
Стаматов, Г. — 57
Стаматов, Г. П. — 74
Станев — 36
Станев, Ем. — 5, 74, 90, 102, 123, 132
Стендал, Фр. — 39, 117, 133
Стефанова, Зл. — 41, 44
Стефанова, Н. — 66, 71
Стоянов, З. — 87
Стоянов, Л. — 42, 79, 130
Стоянов, П. — 43
Странджев, К. — 106, 114
Стрелков, Л. — 80
Стругацки, А. и Б. — 99
Суифт, Дж. — 99, 101, 118
Талев, Д. — 60
Терпешев, Д. — 52, 53, 55
тетка Елена — 16
тетка Кета — 16
Тито, И. Б. — 58
Тихонов, Н. — 38
Тодоров, А. — 81, 131
Толстой, Л. Н. — 91
Томов — 27
Томов, Ст. — 30
Тонев — 26
Тошев, К. — 18, 125, 126
Тошев, Ф. — 18
Тошков, М. — 5
Трахтенберг, О. — 32, 126
Траянов, Т. — 37

Турулейков — 25
Уелс, Х. — 99
Уитман, У. — 39
Уолес, Е. — 34, 99, 126
Уткин, И. — 38
Фердинанд, цар — 28
Филипов, Т. — 123
Фихте, И. — 30, 33
Франциск I — 123
Фройд, З. — 42
Фурнаджиев, Н. — 37, 59, 67
Фучеджиев, Д. — 132
Хаджиев, Хр. Т. — 126
Хайтов, Н. — 132
Харизанов, Ив. — 46
Хегел, Г. — 33
Хораций — 29
Христов, Б. — 120
Хъксли, О. — 99, 132
Хюз, Л. — 39, 127
Цанев, А. — 53
Цанев, Г. — 74, 129, 130
Чанков, Г. — 52, 53, 55
Чаплин, Ч. — 35
Чернишевски, Н. — 96
Чехов, А. — 117, 118, 133
Чешмеджиева, С. — 71
чичо Стоян — 33
Чудомир — 72
Шекерджийски, Ем. — 128
Шишманов, Ив. — 132
Шолохов, М. — 38, 93
Шопен, Ф. — 133
Шопов, Н. — 50
Щраус, Р. — 36
Юго, В. — 35, 121
Яворов, П. К. — 37
Янчев, Л. — 30

ЮЛИЯ ОБРЕТЕНОВА
ЕМИЛ МАНОВ
Първо издание

*

Редактор Тихомир Тихов
Художник Веселин Павлов
Худ. редактор Олга Паскалева
Техн. редактор Веселина Балабина
Коректор Паунка Камбурова

*

формат 16|60|84; тираж 1106 екз.;
печатни коли 9,7;
издателски коли; 9,10; уик 8,98;
л. г. IV|45; изд. № 6245;
поръчка № 204|1985 година
на изд. „Български писател";
дадена за набор на 1. VIII. 1985 г.;
излиза от печат на 15. XII. 1985 година;
цена 1,26 лв.

Код 25 $\frac{9535322211}{5062-64-85}$

ДП „Васил Александров" — Враца

„Литературни анкети“ идат да продължат постигнатото от пионерите на литературното анкетиране у нас. И не само да продължат, но чрез приложението на съвременна научна методология, съобразена с изискванията на българската марксическа литературна историография, да го обогатят.

В „Литературни анкети“ писателите говорят за самите себе си — разказват за своите първи литературни изяви, влияния, литературна среда, за първите си книги, за зараждането на творбата и т. н. В „Литературни анкети“ под формата на непринудена беседа се поднасят изчерпателни биографични сведения и автентични данни за живота на анкетирания автор, за биографиите на неговите произведения, за особеностите на творческия процес.

В „Литературни анкети“ ще бъдат обхванати широк кръг от изтъкнати съвременни писатели, литературни критици и литературоведи.

„Литературни анкети“ ще бъдат ценен източник на изворов материал както за литературния историк, така и за широк кръг от читатели.

Цена 1,26 лв.